

ŚWIATOWIT

ROCZNIK

POŚWIĘCONY ARCHEOLOGII PRZEDDZIEJOWEJ

I BADANIOM

pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej

WYDAWANY STARANIEM

ERAZMA MAJEWSKIEGO.

Tom I. — 1899.

(57 ilustracyi w tekście i XI tablic).

WARSZAWA.

Skład Główny w Księgarni E. Wendego i S-ki, Krak.-Przedmieście № 9.

—
1899.

ŚWIATOWIT

ANNUAL OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
OF THE UNIVERSITY OF WARSAW

VOL. XI–XII (LII–LIII)
(2013–2014)

FASCICLE B

PREHISTORICAL AND MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY.
ARCHAEOLOGY OF POLAND

WARSAW 2018

ŚWIATOWIT

ROCZNIK INSTYTUTU ARCHEOLOGII
UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

TOM XI–XII (LII–LIII)
(2013–2014)

FASCYKUŁ B

ARCHEOLOGIA PRADZIEJOWA
I ŚREDNIOWIECZNA.
ARCHEOLOGIA POLSKI

WARSZAWA 2018

Redaktor naczelny Wydawnictw Instytutu Archeologii UW:
Krzysztof Jakubiak

ŚWIATOWIT

ROCZNIK INSTYTUTU ARCHEOLOGII UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

Redaktor: Franciszek M. Stępniewski (f.stepniowski@uw.edu.pl)
Sekretarz redakcji: Andrzej Maciałowicz (amacialowicz@uw.edu.pl)
Współpraca redakcyjna: Ludwika Jończyk

Rada redakcyjna:
Włodzimierz Godlewski (Przewodniczący)
Elżbieta Jastrzębowska
Joanna Kalaga
Wojciech Nowakowski
Tadeusz Sarnowski
Tomasz Scholl
Karol Szymczak

All rights reserved
© 2018 Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

ISSN 0082-044X

Projekt okładki, opracowanie graficzne i skład: Jan Żabko-Potopowicz
Druk: Totem.com.pl, ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

Adres redakcji: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego,
Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa

Contents

Spis treści

Fascykuł B

ARCHEOLOGIA PRADZIEJOWA I ŚREDNIOWIECZNA. ARCHEOLOGIA POLSKI

Fascicle B

PREHISTORICAL AND MEDIEVAL ARCHAEOLOGY. ARCHAEOLOGY OF POLAND

Studia i materiały

Jacek Lech

Z DZIEJÓW BADAŃ NEOLITU W POLSCE: ANNA KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA (1934–2011)	9
Anna Kulczycka-Leciejewiczowa (1934–2011): From the History of Studies on the Neolithic in Poland	51

Marta Osypińska, Joanna Piątkowska-Malecka

HODOWLA I ŁOWIECTWO WŚRÓD SPOŁECZNOŚCI ZAMIESZKUJĄCYCH WIELOKULTUROWĄ OSADĘ W BODZI (ST. 1).....	55
Breeding and Hunting among the Communities Inhabiting the Multicultural Settlement at Bodzia (Site 1)	85

Agnieszka Jarzec

MATERIAŁY KULTURY ŁUŻYCKIEJ ZE STANOWISKA 4 W MAGNUSZEWIE MAŁYM, POW. MAKOWSKI	87
Archaeological Relics of the Lusatian Culture from Site 4 in Magnuszew Mały, the Maków District	114

Przemysław Dulęba

O POŻYTKU Z KWERENDY ARCHIWALNEJ. PRZYKŁAD ODKRYĆ ZWIĄZANYCH Z KULTURĄ LATEŃSKĄ Z OBSZARU GÓRNEGO ŚLĄSKA	117
On the Benefits of Archival Research. An Example of Discoveries Related to the La Tène Culture from Upper Silesia	135

Ростислав Терпиловский, Геннадий Жаров

ДРУЖИННЫЙ МОГИЛЬНИК ПОЗДНЕГО ПРЕДРИМСКОГО ВРЕМЕНИ НА СЕЙМЕ.....	137
WARRIOR CEMETERY FROM THE LATE PRE-ROMAN PERIOD ON THE RIVER SEYM	150
Cmentarzysko wojowników z młodszego okresu przedrzymskiego nad rzeką Sejm	155

Iwona Kowalczyk-Mizerakowska

BOGATY GRÓB WOJOWNIKA Z SANDOMIERZA-KRAKÓWKI W KONTEKŚCIE ŚWIĘTOKRZYSKIEGO CENTRUM HUTNICZEGO	157
Rich Warrior's Grave from Sandomierz-Krakówka Considered in the Context of the Świętokrzyskie Metallurgic Centre	171

Agata Chilińska-Früboes

PRZEDWOJENNE ZNALEZISKA RZYMSKICH ZAPINEK KABŁĄKOWYCH DATOWANYCH NA WCZESNY OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH Z OBSZARU KULTURY DOLLKEIM-KOVROVO	173
Pre-war Finds of Imported Roman Bow Brooches Dated to the Early Roman Period Found at the Area of the Dollkeim-Kovrovo Culture	202

Joanna Piątkowska-Małecka, Teresa Tomek

SSAKI I PTAKI W GOSPODARCE LUDNOŚCI ZAMIESZKUJĄCEJ WCZESNOŚREDNIOWIECZNY ZESPÓŁ OSADNICZY W KULCZYNIE-KOLONII (ST. 8), POW. WŁODAWSKI	205
Mammals and Birds in the Economy of the Inhabitants of the Early Medieval Settlement Complex in Kulczyn-Kolonia (Site 8), the Włodawa District	221

Róża Paszkowska

WSTĘPNE WYNIKI ANALIZY ARCHEOZOOLOGICZNEJ ZABYTKÓW Z KOŚCI I POROŻA Z WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO RADOMIA, STANOWISKA 1 I 2	223
Preliminary Results of an Archaeozoological Analysis of Artefacts Made of Bone and Antlers from Early Medieval Radom, Sites 1 and 2.....	241

Jerzy Sikora, Piotr Kittel, Piotr Wroniecki

W POSZUKIWANIU MILENIJNEGO MIRAŻU. NOWE BADANIA GRODZISKA W ROZPRZY (POW. PIOTRKOWSKI, WOJ. ŁÓDZKIE)	243
In Search of a Millennial Mirage. New Investigation of the Stronghold in Rozprza (Piotrków District, Łódzkie Voivodeship)	269

Sławomir Wadył

WCZESNOŚREDNIOWIECZNE KLAMRY HACZYKOWATE Z ZIEM PRUSKICH. KLAMRY DO PASA, BŁYSTKI CZY ZAPINKI?.....	271
Belt Buckles, Fishing Lures, or Brooches? Early Medieval Hook Buckles from Prussia	284

Andrzej Buko

NAJSTARSZA FAZA REZYDENCJI DANIELA ROMANOWICZA NA GÓRZE KATEDRALNEJ W CHEŁMIE: PYTANIA I HIPOTEZY	285
The Oldest Phase of the Daniel Romanovich's Residence on the Cathedral Hill in Chełm: Questions and Hypotheses	301

Dominik Chudzik

MUROWANA ARCHITEKTURA SAKRALNA ZIEMI HALICKIEJ OD XIII DO POCZĄTKU XIV WIEKU	303
Brick-Built Sacred Architecture in the Halych Land since the 13 th until the Early 14 th Century	325

Anna Kubica-Grygiel

PÓŹNOŚREDNIOWIECZNE SZCZĄTKI LUDZKIE ODKRYTE W OBRĘBIE KOŚCIOŁA I KLASZTORU OO. DOMINIKANÓW W KRAKOWIE.....	327
Late Medieval Human Remains Discovered within the Dominican Church and Monastery in Kraków.....	337

Wydarzenia**Monika Rekowska**

UROCZYSTOŚĆ W KOZIENICACH KU CZCI PROFESORA TOMASZA MIKOCKIEGO	341
--	-----

Kronika wykopalisk**Paweł Szymański**

CZERWONY DWÓR, ST. XXI, WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIE. BADANIA W LATACH 2013–2014	349
Czerwony Dwór, Site XXI, the Warmińsko-Mazurskie Voivodeship. Excavations in 2013–2014	357

Artur Brzóska, Magdalena Nowakowska

W POSZUKIWANIU ŚLADÓW WALK PARTYZANCKICH POWOJENNEGO PODZIEMIA NIEPODLEGŁOŚCIOWEGO („ŻOŁNIERZY WYKLĘTYCH”). BADANIA PODWODNE JEZIORA BROŻANE NA TERENIE PUSZCZY AUGUSTOWSKIEJ W 2013 ROKU	359
Searching for Traces of Guerrilla Warfare of the Post-War Anti-Communist Underground (‘Cursed Soldiers’). Underwater Exploration of the Brożane Lake in the Augustów Primeval Forest in 2013.....	363

Adam Cieśliński, Andrzej Kasprzak, Zbigniew Stasiak

NOWY ŁOWICZ, ST. 2, WOJ. ZACHODNIOPOMORSKIE. BADANIA W LATACH 2013–2014	365
Nowy Łowicz, Fst. 2, Woiwodschaft Westpommern. Ausgrabungen 2013–2014	371

Władysław Roszyk

PETRYKOZY, ST. 3, WOJ. MAZOWIECKIE. BADANIA W ROKU 2014.....	375
Petrykozy, Site 3, the Mazowieckie Voivodeship. Excavations in 2014	379

Karolina Blusiewicz

PUCK (DZIAŁKA NR 148/1), WOJ. POMORSKIE. BADANIA W ROKU 2014	381
Puck (Plot no. 148/1), the Pomorskie Voivodeship. Excavations in 2014	386

Michał Starski

PUCK, STARY RYNEK 13 I 14, WOJ. POMORSKIE. BADANIA W LATACH 2013–2014	389
Puck, 13 and 14 Stary Rynek Street, the Pomorskie Voivodeship. Excavations in 2013–2014	395

AGATA CHILIŃSKA-FRÜBOES

PRZEDWOJENNE ZNALEZISKA RZYMSKICH ZAPINEK KABŁĄKOWYCH DATOWANYCH NA Wczesny Okres Wpływów Rzymskich Z Obszaru Kultury Dollkeim-Kovrovo

Keywords: Dollkeim-Kovrovo Culture, Samland Peninsula, Roman imports, fibulae, amber route

W rozwinętej fazie B₁ i w podfazie B_{2a} kształtowała się kultura Dollkeim-Kovrovo (NOWAKOWSKI 1996a). Dwoma niezależnymi centrami jej krystalizowania się była północna część Półwyspu Sambijskiego (okolice nasady Mierzei Kurońskiej) oraz środkowe dorzecze Pregoi (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 81, 214). W podfazie B_{2b} kultura Dollkeim-Kovrovo zajmowała rozleglejsze tereny: Półwysep Sambijski, niemal całe dorzecze Pregoi, a także obszar położony pomiędzy dolną Pasłęką a środkową Łyną. W tym okresie omawiana kultura przeżywała swoje *prosperity*, czego świadectwem są niezwykle bogate i liczne znaleziska grobowe o takiej chronologii (por. JANKUHN 1933: 220–225; OKULICZ 1973: 372–375; 1976: 188–198; WILBERS-ROST 1994: 198–212; NOWAKOWSKI 1996a: 48–50, 55–56; CHILIŃSKA-DRAPELLA 2010; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a; 2016b; 2016c; 2017). W literaturze ów rozkwit kultury Dollkeim-Kovrovo tłumaczony jest przede wszystkim korzyściami płynącymi z handlu bursztynem z rzymskimi prowincjami (por. OKULICZ 1976; NOWAKOWSKI

1996a: 77–80). W przypadku takiej interpretacji zastanawiająca jest jednak niewielka liczba rzymskich importów z obszaru kultury Dollkeim-Kovrovo (wyjątkiem są masowo znajdowane szklane paciorki). Zabytki te wielokrotnie omawiano w literaturze (por. OKULICZ 1976: 191–192; NOWAKOWSKI 1985; 1992; 1996a: 65–72; 2000; SKVORTSOV 2012: 189–191; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2015; KULAKOV 2015). Większość z nich została odkryta przed II wojną światową. Ponieważ autorka nie uzyskała zgody na opublikowanie informacji o nowych odkryciach importów (nielicznych), w artykule postanowiono skupić się na materiałach pozyskanych przed 1945 r. Ze względu na dużą ilość zebranych danych, zdecydowano się na opisanie tylko jednej kategorii importów – zapinek kabłąkowych i pominięto m.in. zapinki tarczowate, a także zapinki kabłąkowe z przełomu faz A₃ i B₁, ponieważ te były już wielokrotnie analizowane (NOWAKOWSKI 1999, tam dalsza literatura). Celem niniejszego artykułu jest omówienie drogi i czasu napływu owych fibul na tereny kultury Dollkeim-Kovrovo. Nieocenionym źródłem uzupełniającym opublikowane dane o zabytkach odkrytych przed II wojną światową są materiały archiwalne. Najnowsze studia¹ dostarczyły cennych informacji o kontekście odkrycia znanych z literatury importów, a także o kilku nowych.

¹ Zgromadzenie materiałów archiwalnych nie byłoby możliwe, gdyby nie pomoc wielu osób. Dziękuję: Panu prof. dr. Clausowi von Carnap-Bornheimowi (Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Szlezwik) i Panu dr. Volkerowi Hilbergowi (Museum für Archäologie, Szlezwik) za udostępnienie archiwów Herberta Jankuhna i Rudolfa Grenza, Panu dr. Peterowi Wörsterowi i Pani Dorothee Goetze (Johann Gottfried Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, Marburg) za możliwość skorzystania ze spuścizny naukowej Carla Engla, Wolfganga La Baume'a i Herberta Jankuhna, Panu dr. Immo Heske (Georg-August-Universität Göttingen, Getynga) za udostępnienie części archiwów Carla Engla i Herberta Jankuhna, Panom Horstowi Junkerowi i Horstowi Wiederowi (Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz – dalej MVF) za udostępnienie części spuścizny *Prussia-Museum* przechowywanej w Berlinie, Pani Ülle Tamli i Pani Mirji Ots (Tallinna Ülikooli Arheoloogiline Teaduskogu, Arhiiv – dawne *Ajaloo Instituut*, Tallinn) dziękuję za udostępnienie spuścizny naukowej Marty Schmiedehelm, Pani Izabeli Szter (MVF) – za udostępnienie spuścizny naukowej Martina Jahna znajdującej się w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego oraz za pomoc w zbieraniu materiałów w Berlinie, Panu Perowi Dahlowi (Riksantikvarieämb-

betet Avdelningen för Arkiv och bibliotek, Sztokholm) za udostępnienie archiwów Oscara Almgrena i Nilsa Åberga. Panu Marcinowi Kopce (Riksantikvarieämbetet Avdelningen för Arkiv och bibliotek, Sztokholm) wdzięczna jestem za pomoc w kwerendzie w Sztokholmie. Dziękuję Panu dr. Heino Neumayerowi (MVF) za zgodę na publikację informacji i ilustracji zabytków z kolekcji *Prussia-Museum* w Berlinie, a Panu Sergejowi A. Jakimowowi (Kaliningradskij oblastnoj istoriko-hudożestvennyj muzej, Kaliningrad – dalej KOIHM) za zgodę na publikację ilustracji zapinki przechowywanej w Kaliningradzie. Pani Cecilii Hergheligi (MVF) dziękuję za wykonanie rysunków. Panu Konstantinowi Skvortcovowi (Instytut Archeologii Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa) oraz Panu dr. Romanowi Širouhovi (Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Szlezwik) wdzięczna jestem za pomoc w zbieraniu materiałów w Kaliningradzie. Artykuł powstał w ramach realizacji projektu „Zapinki z wczesnego okresu wpływów rzymskich (fibule grup II–IV wg klasyfikacji Oscara Almgrena) na obszarze kultury Dollkeim-Kovrovo. Studia nad rolą fibul jako wyznacznika chronologiczno-kulturowo-etnicznego”, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/03/N/HS3/00925.

Katalog zespołów zawierających rzymskie zapinki kabłąkowe

*Eisliethen, Kr. Fischhausen*²/Геройское, рай. Зеленоградск (Gerojskoe, raj. Zelenogradsk), st. II, grób 4

Inwentarz: 1) Wykonana ze stopu miedzi zapinka wariantu³ Garbsch 238m (**Ryc. 1**)⁴; cięciwa, pochewka i igła nie zachowały się; na haczyku szeroka bruzda wypełniona skośnymi nacięciami; na „skrzydełkach” trzy nity, dwie pary ukośnych nacinanych linii oraz dwie krzyżujące się nacinane linie; na szczycie grzebyka bruzda; po bokach nóżki bruzdy wypełnione wybijanymi punktami, ponadto widoczne pozostałości ażurowej pochewki; dł. całkowita 14,5 cm, dł. kabłąka 1,5 cm, dł. nóżki 13 cm, dł. „skrzydełek” 2,6 cm, największa szer. kabłąka 3,2 cm, szer. nóżki 0,3–1 cm, grub. kabłąka ok. 0,7 cm, grub. nóżki ok. 0,4 cm. 2) Gliniane naczynie (przystawka). 3) Gliniane naczynie (przystawka). 4) Wykonana ze stopu miedzi zapinka typu A.57 (**Ryc. 2:2**) – naprawiona w starożytności; sprężynę, cięciwę i haczyk wykonano z delikatnie fasetowanego drutu; oryginalny haczyk został ułamany i zastąpiono go nowym, który przechodzi przez otwór wywiercony w kabłąku; brzegi kabłąka podniesione, w połowie jego szerokości bruzda z pasem pseudofiligranu; przy grzebyku żeberko; na końcu nóżki nacinany trójkąt; dł. całkowita 8,4 cm, dł. główki 2,6 cm, dł. rozszerzenia kabłąka przy sprężynie 2,4 cm, szer. kabłąka 1,2 cm, wys. pochewki 1,2 cm, grub. kabłąka 0,25 cm. 5) Wykonana ze stopu miedzi zapinka typu A.72, wariantu Chilińska-Drapella 1 (**Ryc. 2:1**); kabłąk i prawdopodobnie sprężyna uszkodzone; wzdłuż krawędzi płytki oporowej nacinane linie; w połowie szerokości haczyka bruzda ograniczona podobnymi liniami (analogiczny ornament na pochewce), od niej ukośnie odchodzą kolejne linie; nacinane linie znajdowały się również na kabłąku – przy grzebyku oraz na nóżce – przy obu grzebykach oraz wzdłuż jej krawędzi; dł. całkowita 9,4 cm, dł. nóżki 6,2 cm, wys. pochewki 1,5 cm, grub. główki i nóżki ok. 0,5 cm. 6) Wykonany ze stopu miedzi naszyjnik z trąbkowatymi zakończeniami, typu Rzeszotarska-Nowakiewicz 1.2 (**Ryc. 3:3**); końce częściowo zniszczone i nadtopione, zaopatrzone w otwory do mocowania kabłąka; wymiary 16,5×16 cm, dł. zakończeń ok. 4 cm, średn. przekroju kabłąka 0,6–0,8 cm, największa średn. zakończeń 2,7 cm. 7) Nadtopiona bransoleta ze stopu miedzi, odmiany Chilińska-Früboes IF

(**Ryc. 2:4**); jeden koniec uszkodzony; ornament słabo widoczny – na kabłąku linie uformowane przez pary (wybijanych?) punktów, a także wybijane pary koncentrycznych okręgów; w połowie długości kabłąka poprzeczne (nacinane?) linie; wymiary 6,7×5,7 cm, dł. zakończeń 1,5 cm, największa szer. kabłąka ok. 1,1 cm, grub. kabłąka 0,3 cm. 8) Wykonana ze stopu miedzi bransoleta odmiany Chilińska-Früboes IF (**Ryc. 2:5**); jeden koniec uszkodzony; na kabłąku trójkąty uformowane przez pary (wybijanych?) punktów; wymiary 6,2×5,4 cm, dł. zakończeń 1,4 cm, szer. kabłąka ok. 0,5–1 cm, grub. kabłąka 0,2–0,3 cm. 9) Wykonana ze stopu miedzi bransoleta z guzkowatymi zakończeniami (**Ryc. 3:1**); średn. ok. 5,9 cm, grub. kabłąka 0,3–0,5 cm. 10) 2 fragm. wykonanej ze stopu miedzi bransolety z kulistymi, zachodzącymi na siebie zakończeniami (**Ryc. 3:2**), jeden z końców nadtopiony; na kabłąku pierwotnie dwa pasy (wybijanych?) punktów – obecnie ornament ten nie jest widoczny; przy zakończeniach pary wybijanych okręgów; wymiary ok. 7,1×6 cm, średn. zakończeń 0,6 cm, grub. kabłąka 0,3–0,5 cm. 11) 10–12 wykonanych ze stopu miedzi zawieszek o karbowanych kabłąkach (**Ryc. 2:3**), zachowanych w całości lub fragmentarycznie, stopionych w jedną grudkę; pomiędzy zawieszkami znajdowały się fragm. szklanych niebieskich paciorków; w otworach zawieszek fragm. drutu ze stopu miedzi, o średn. ok. 0,05 cm; dł. całkowita ok. 3,5 cm, szer. 0,6 cm. 12) Niezidentyfikowany przedmiot (*Gegenstand* – JANKUHN, *Spußzinn*) wykonany ze stopu miedzi.

Kontekst odkrycia: grób ciałopalny jamowy; znaleziono fragm. przepalonych kości; prace wykopaliskowe prowadzone przez Ferdinanda Lindemanna w 1891/1892 r. (por. JENTZSCH 1892: 71–72).

Chronologia: B_{2a}.

Zbiory: dawne *Prussia-Museum*, nr inw. PM 14064–14075; naczynia (2, 3) i niezidentyfikowany przedmiot (12) zaginęły przed II wojną światową. Obecnie w MVF przechowywane są: naszyjnik (6) i bransoleta (10) – pod oryginalnymi nr. inw., druga bransoleta (9) – pod nr inw. PM 14062–070/1, a także zapinka (4) i fragm. zawieszki (11) – pozbawione nr. inw. Pozostałe zabytki uważane są za zaginione.

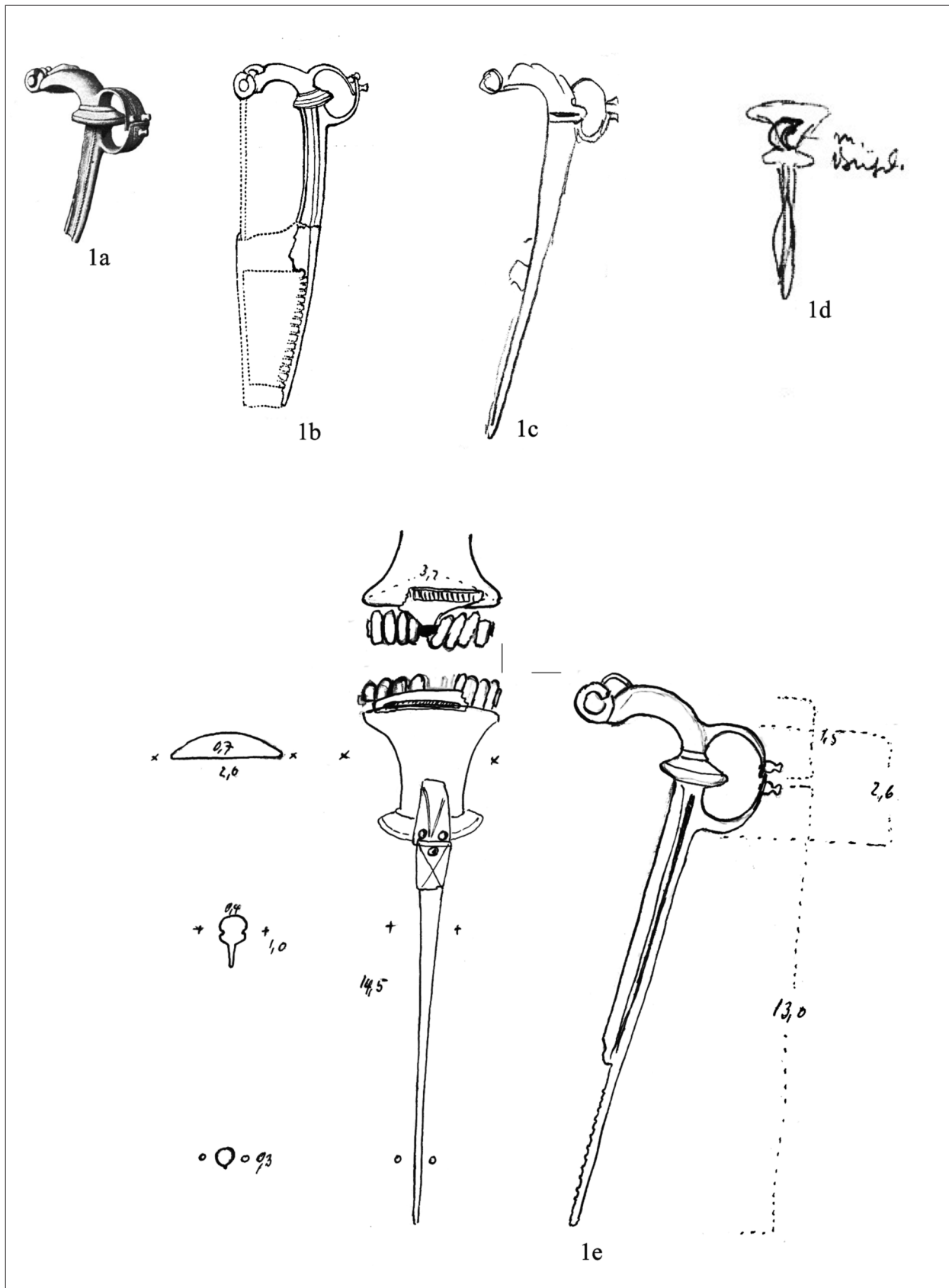
Źródła: JENTZSCH 1892: 72, tabl. VII:26; 1896: 122, tabl. II: 6, 12, IV:45; ALMGREN 1897: 31, 39, 158, 217; BEZZENBERGER 1904: 77; EBERT 1926: 77; EGGERS 1951: 101; GARBSCH 1965: 227; PUZINAS 1950: 193, przyp. 24; NOWAKOWSKI

² Dla miejscowości, w których odkryto stanowiska kultury Dollkeim-Kovrovo badane przed II wojną światową, w artykule podano nazwy niemieckie.

³ W artykule zastosowano określenia typologiczne zabytków – Oscara Almgrena (1897) dla zapinek, z uzupełnieniami Jochena Garbscha (1965) dotyczącymi fibul norycko-panońskich oraz z uzupełnieniami autorki (CHILIŃSKA-DRAPELLA 2010: przyp. 8), odnoszącymi się do zapinek typu A.72, a także: Jerzego Ginalskiego (1991) dla ostróg, Martina Jahna (1916) dla umb, Herberta Jankuhna, z uzupełnieniami autorki dla bransolet sambijskich

(CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: przyp. 3; 2017: przyp. 15), Renaty Madydy-Legutko (1987; 2011) dla sprzączek i okuć końca pasa, Aleksandry Rzeszotarskiej-Nowakiewicz (2010) dla naszyjników z trąbkowatymi zakończeniami, Marty Schmiedehelm dla noży (JUGA-SZYMAŃSKA 2004: 117), Magdaleny Tempelmann-Maczyńskiej (1985) dla paciorków, Sigrid Thomas (1960) dla grzebieni oraz Susanne Wilbers-Rost (1994) dla elementów uzdy.

⁴ W artykule zamieszczono wszystkie znane ilustracje zapinek importowanych, natomiast dokonano selekcji rysunków przedstawiających towarzyszący im inwentarz.

Ryc. 1. *Eisliethen*, st. II, grób 4. 1 – Stop miedzi. Skala: 1a – $\frac{2}{3}$, 1e – ok. $\frac{2}{3}$, pozostałe bez skali (1a wg JENTZSCH 1892; 1b wg JENTZSCH 1896; 1c wg JAKOBSON, *Spuszczna*; 1d wg SCHMIEDEHELM, *Spuszczna*; 1e wg JANKUHN, *Spuszczna*)

Fig. 1. *Eisliethen*, site II, burial 4. 1 – copper alloy. Scale: 1a – $\frac{2}{3}$, 1e – ca. $\frac{2}{3}$, the rest without a scale.

1996a: 68–69, 153, 155; CHILIŃSKA-DRAPELLA 2010: 14; NOWAKIEWICZ 2011: 159; KULAKOV 2015: ryc. 5; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 124; 2016b: 92–94; 2016c: tabl. 85:3–5, 86, 87; ALMGREN, *Spuścizna* [III. Fibulor. Fig. 238; Hild. 117], [VII. Fibulor Fig. 57–61; Fibulor af serien Mü 1a, typerna Sv.F. 316 i Tischler 39], [X. Fibulor Fig. 72; Undset XVI,8, Berl. Alb. Kön 374], [Mannus, Förarbete k. h. kartong], [Tyskland Ostpreussen]; GRENZ, *Spuścizna* 23, pudełko „Grenz-Archiv C. Engel Notizbuecher” – zeszyt bez tytułu; JAKOBSON, *Spuścizna* Eisliethen 001; JANKUHN, *Spuścizna*; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.13.55, 7.13c.405, 7.25.20.5, 7.25.47.221, VM 9.21; CAEG: 149, 153; CAEG [Jankuhn]: 966; DSHI 100 Engel 102: 2; DSHI 100 Engel 130: 42, 50, 94; DSHI 100 La Baume 9: 4, 27, 30, 33, 68, 110, 115, 122, 129, 143, 153, 180, 182, 184, 301.

Gaffken, Kr. Fischhausen / Парусное, рай. Зеленоградск (Parussnoe, raj. Zelenogradsk), znalezisko luźne

Inwentarz: 1) Wykonana ze stopu miedzi zapinka typu A.84 (Ryc. 3:5); igła uszkodzona; nóżka zdobiona parą nacinanych zygzaków; dł. całkowita 4,1 cm, dł. główki 1,5 cm, największa grub. kabłąka ok. 0,3 cm, grub. nóżki 0,25 cm.

Kontekst odkrycia: zapinkę przekazał *Prussia-Museum* w czerwcu 1883 r. radca handlowy Otto Wien (?).

Chronologia: B_{2b}–B₂/C₁.

Zbiory: dawne *Prussia-Museum*, nr inw. III.311.2176; obecnie zapinka znajduje się w zbiorach KOIHM (KULAKOV 2014: 26)⁵.

Źródła: BUJACK 1883: 129 (?); 1885: 14 – nr 199, 200; ALMGREN 1897: 160; DĄBROWSKA 1995: 27; NOWAKOWSKI 2000: 215, ryc. 1:i; SCHMIEDEHELM 2011: 81; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 157–158; 2016b: 105; 2016c: tabl. 94:5; ALMGREN, *Spuścizna* [Fibulor, Taf. IV, Grupp 4]; GRENZ, *Spuścizna* 24; JANKUHN, *Spuścizna*; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.13.66, VM 9.21; DSHI 100 La Baume 9: 83.

Uwagi: wedle M. Schmiedehelm zapinka miała konstrukcję kuszową. Należy uznać to za pomyłkę, ponieważ według innych źródeł i ilustracji zabytku (również tej, wykonanej przez M. Schmiedehelm) zapinka miała górną cięciwę.

Dawne Grebieten, Kr. Fischhausen, st. I⁶, znalezisko luźne

Inwentarz: 1) Fragm. wykonanej ze stopu miedzi zapinki typu A.236 (Ryc. 4:1); dł. całkowita 6,5 cm.

Chronologia: B_{1b}–B_{2a}.

Zbiory: dawne *Prussia-Museum*, nr inw. V.184.8017a (wg M. Eberta i F. Jakobsona)/nr inw. V.184.8017b (wg R. Grenza); obecnie zapinka przechowywana jest w KOIHM, pod nr inw. 1/49 17332.39.

Źródła: EBERT 1926: 76; EGGERS 1951: 101; GARBSCH 1965: 227; NOWAKOWSKI 1996a: 68; 2000: 214, ryc. 1:f; NOWAKIE-

WICZ 2011: 193; KULAKOV 2015: ryc. 3:1; GRENZ, *Spuścizna* 27; JAKOBSON, *Spuścizna* Grebieten 066; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.13c.405, VM 9.21; DSHI 100 La Baume 9: 94.

Groß Ottenhagen, Kr. Königsberg / Бerezовка, рай. Гвардейск (Berezovka, raj. Gwardejsk), grób 26

Inwentarz: 1) Wykonana ze stopu miedzi zapinka typu A.84 z żel. osi (Ryc. 3:4) – *sehr verfeinert, klein* (SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*); igła nie zachowała się; dł. całkowita 3,9 cm, dł. główki 1,1 cm. 2) Gliniane naczynie (przystawka). 3) Żel. grot; 4) Fragm. żel. przedmiotu – krzesiwa (?). 5) Gładki, obrobiony kamień – krzesak (?). 6) Ciemna substancja organiczna (?).

Kontekst odkrycia: grób szkieletowy; na głębokości 40–70 cm pod powierzchnią gruntu zalegały cztery kamienie, tkwiące w krawędziach jamy grobowej, której strop zaobserwowano na głębokości 80 cm (plan nie zachował się). Nieco głębiej, w części E jamy, leżały dwa kamienie. Inwentarz znajdował się na głęb. 80–85 cm pod powierzchnią gruntu. Szkielet był głową zwrócony na N. W jamie znaleziono źle zachowane fragmenty czaszki, przy których stała przystawka (2). Odkryto także zapinkę (1), skierowaną główką ku czaszce, fragm. żel. przedmiotu (4) oraz niewielki fragm. kości. W centralnej części jamy zaobserwowano dwa białe-szare pasy, rozciągnięte na osi N-S, najpewniej będące pozostałościami kości udowych. Koło prawej kości udowej leżał grot (3), skierowany szpicem na S, a obok niego odkryto obrobiony kamień (5). Ponadto w obiekcie znaleziono ciemną, organiczną (?) substancję (6); prace wykopaliskowe prowadzone przez Herberta Jankuhna 30 sierpnia 1928 r.

Chronologia: B_{2b}–B₂/C₁.

Zbiory: dawne *Prussia-Museum*, brak nr. inw.; obecnie zapinka przechowywana jest w MVF, pod nr. inw. Pr 3931a. Pozostałe wyposażenie uważane jest za zaginione.

Źródła: IBSEN 2003: 68, 71, 199–200, tabl. 29:c; IBSEN, SKVORZOV 2005: 408, ryc. 18:7; SCHMIEDEHELM 2011: 81; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 157–158; 2016b: 120–121; 2016c: tabl. 112:2; SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 482/1: 48/k, 50/k; GRENZ, *Spuścizna* 73; JANKUHN, *Spuścizna*; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.25.51.48; DSHI 100 La Baume 9: 10, 78, 83.

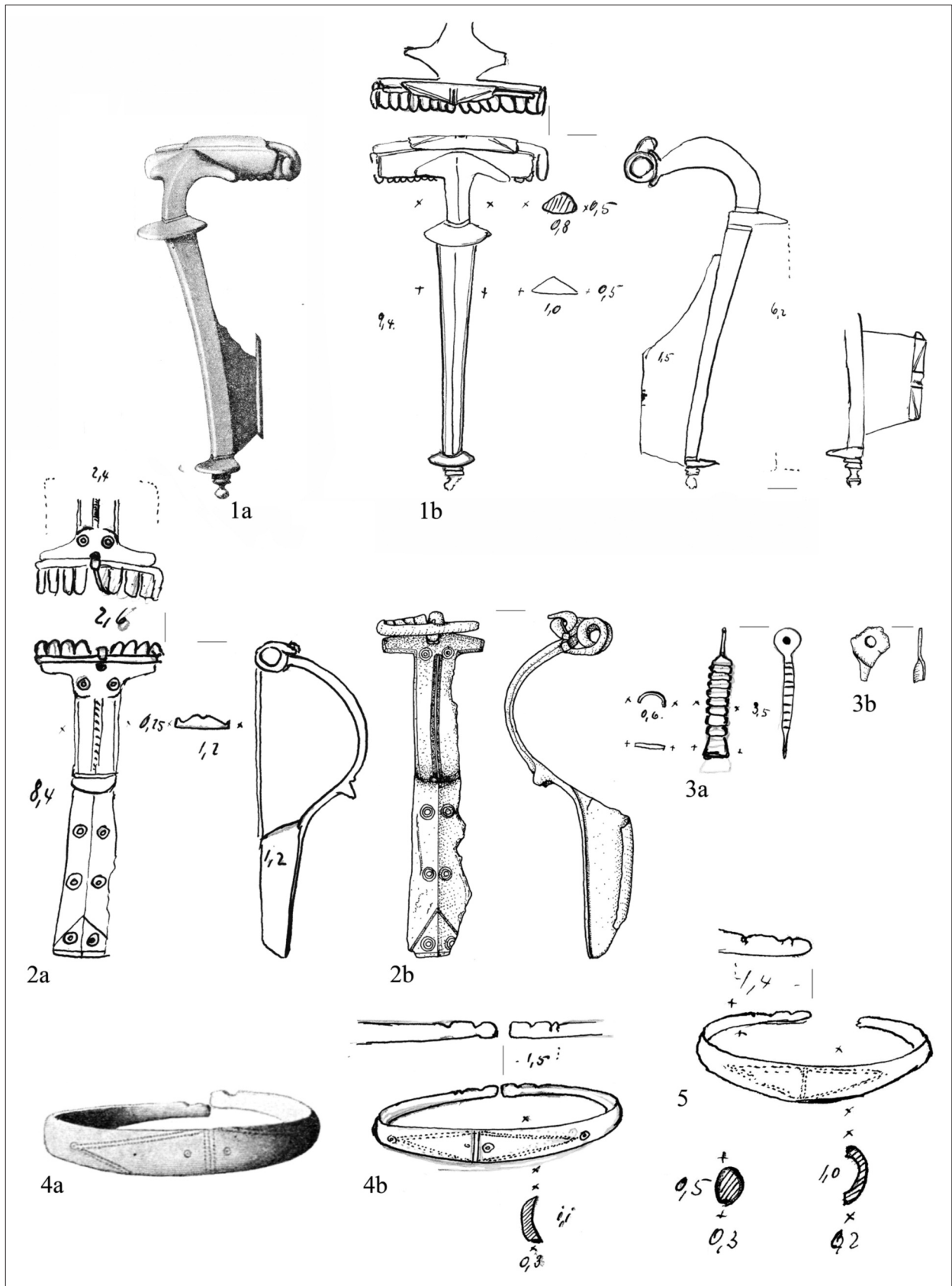
Kirpehnen, Kr. Fischhausen / Поваровка, рай. Зеленоградск (Povarovka, raj. Zelenogradsk), st. I (Galgenberg), grób I–IV

Inwentarz: 1) Wykonana ze stopu miedzi, posrebrzana zapinka (Ryc. 4:2) typu 26c1a wg klasyfikacji M. Feugère (1985: 184); dł. całkowita 4,6 cm. 2) Duży gliniany puchar (popielnica) typu Wiekau wg klasyfikacji W. Nowakowskiego (1996a: 59; 2007), o brązowej, wygładzonej powierzchni (Ryc. 4:6); wys. całkowita 25/28,5 cm, średn. wylewu 16/19,5 cm, średn.

⁵ Autorka nie uzyskała dostępu do tego zabytku.

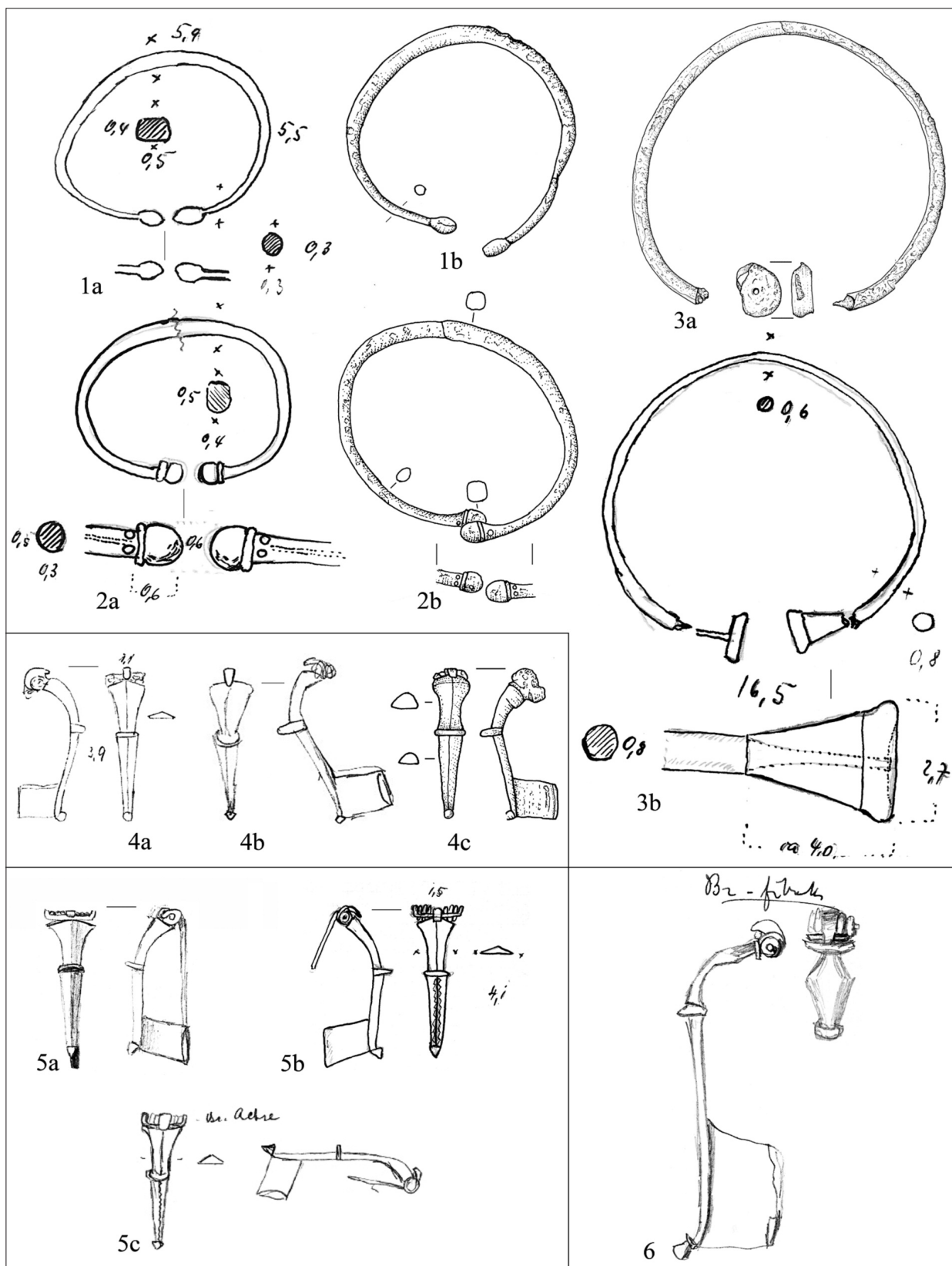
⁶ Numer stanowiska podano za informacjami z archiwum *Prussia-Museum* (por. SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 406/1: 1/o; 406/2: 6/o). Cmentarzysko nr I położone było na terenie należącym do Susanne Niemann (por. PRASSOLOV, SKVORTSOV 2016).

Autorka nie zawsze miała możliwość zapoznania się z oryginalną dokumentacją archiwalną *Prussia-Museum*, a niekiedy jedynie z jej kserokopią. Nadana w MVF numeracja kart oryginałów i ich kopii jest różna. W artykule literą „o” oznaczono numery stron oryginalnych, a literą „k” – stron skopiowanych.

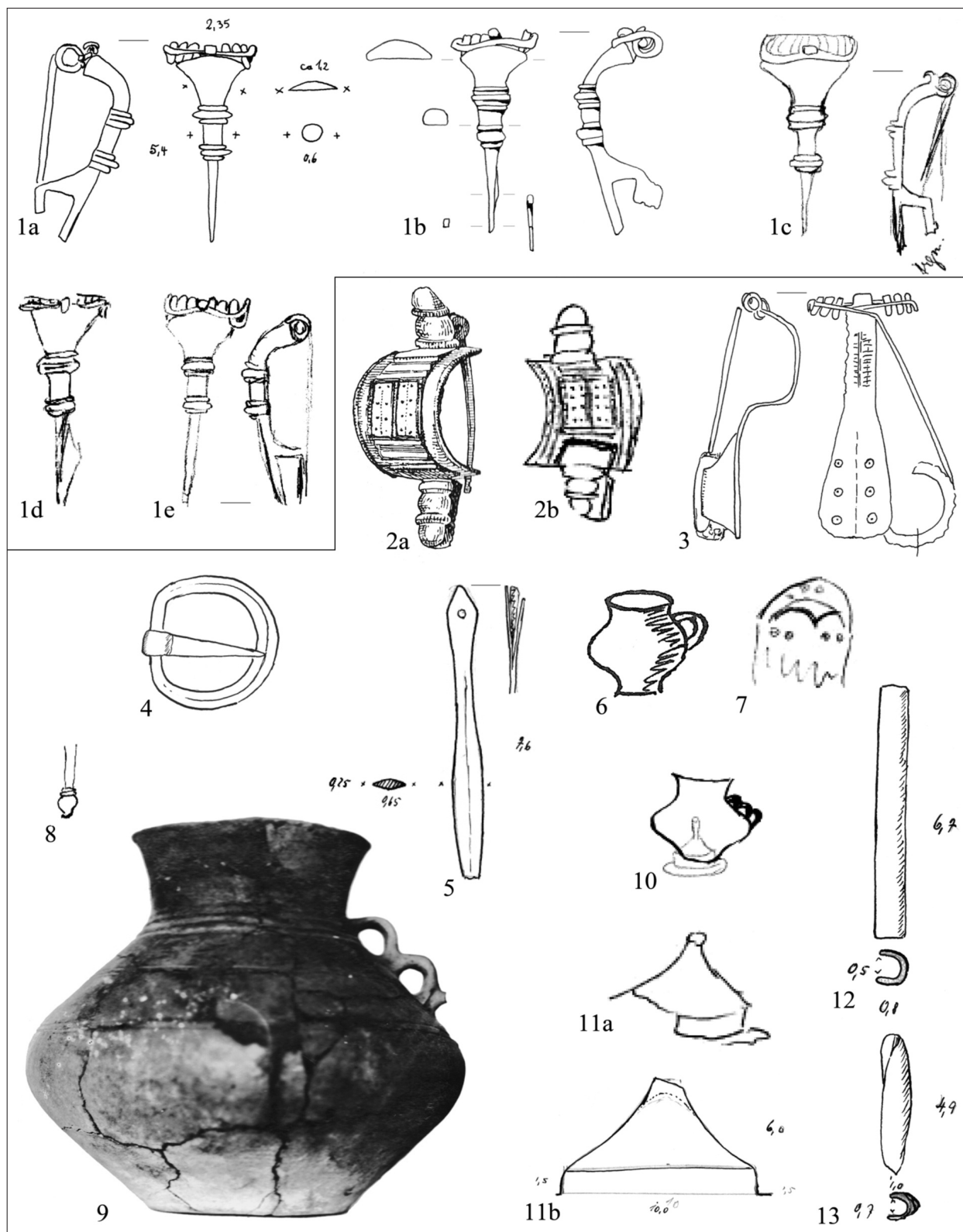
Ryc. 2. *Eisliethen*, st. II, grób 4. 1–5 – stop miedzi. Skala: 1a, 2b, 3b, 4a – $\frac{2}{3}$, 1b, 2a, 3a, 4b, 5 – ok. $\frac{2}{3}$ (1a, 4a wg JENTZSCH 1896; 1b, 2a, 3a, 4b, 5 wg JANKUHN, *Spuścizna*; 2b, 3b rys. Cecilia Hergeligiū).

Fig. 2. *Eisliethen*, site II, burial 4. 1–5 – copper alloy. Scale: 1a, 2b, 3b, 4a – $\frac{2}{3}$, 1b, 2a, 3a, 4b, 5 – ca. $\frac{2}{3}$.

Ryc. 3. Eisliethen, st. II, grób 4 (1-3); Groß Ottenhagen, grób 26 (4); Gaffken, znal. luźne (5); Königsberg – okolica (6). 1-3, 5, 6 – stop miedzi, 4 – stop miedzi i żelazo. Skala: 1b, 2b, 4c – $\frac{2}{3}$, 1a, 4a, 5a, 5b – ok. $\frac{2}{3}$, 3a – $\frac{1}{3}$, 3b – ok. $\frac{1}{3}$, pozostałe bez skali (5a, 6 wg ALMGREN, Spuścizna; 1a, 2a, 3b, 4a, 5b wg JANKUHN, Spuścizna; 4b, 5c wg SCHMIEDEHELM, Spuścizna; 1b, 2b, 3a, 4c rys. Cecilia Hergeligi).

Fig. 3. Eisliethen, site II, burial 4 (1-3); Groß Ottenhagen, burial 26 (4); Gaffken, stray find (5); vicinity of Königsberg (6). 1-3, 5, 6 – copper alloy, 4 – copper alloy and iron. Scale: 1b, 2b, 4c – $\frac{2}{3}$, 1a, 4a, 5a, 5b – ca. $\frac{2}{3}$, 3a – $\frac{1}{3}$, 3b – ca. $\frac{1}{3}$, the rest without a scale.

Ryc. 4. *Greibieten*, st. 1, znal. luźne (1); *Kirpehnen*, st. I, grób I–IV (2–13). 1 – stop miedzi, 2 – stop miedzi i srebro, 3 – stop miedzi i żelazo, 4, 5, 11 – żelazo, 6, 9 – glina, 7 – kość (?), 8 – stop miedzi lub żelazo, 10 – glina i żelazo, 12, 13 – żelazo i drewno. Skala: 2a – $\frac{1}{4}$, 1b – $\frac{2}{3}$, 1a, 1e, 3, 4, 5, 12, 13 – ok. $\frac{2}{3}$, 11b – ok. $\frac{1}{3}$, 9 – ok. $\frac{1}{4}$, pozostałe bez skali (2a wg STADIE 1909; 2b, 3–13 wg CHILIŃSKA-FRÜBOES 2015; 1a wg GRENZ, *Spüßcizna*; 1e wg JAKOBSON, *Spüßcizna*; 1c–1d wg SCHMIEDEHELM, *Spüßcizna*; 1b rys. autorka).

Fig. 4. *Greibieten*, site 1, stray find (1); *Kirpehnen*, site I, burial I–IV (2–13). 1 – copper alloy, 2 – copper alloy and silver, 3 – copper alloy and iron, 4, 5, 11 – iron, 6, 9 – clay, 7 – bone (?), 8 – copper alloy or iron, 10 – clay and iron, 12, 13 – iron and wood. Scale: 2a – $\frac{1}{4}$, 1b – $\frac{2}{3}$, 1a, 1e, 3, 4, 5, 12, 13 – ca. $\frac{2}{3}$, 11b – ca. $\frac{1}{3}$, 9 – ca. $\frac{1}{4}$, the rest without a scale.

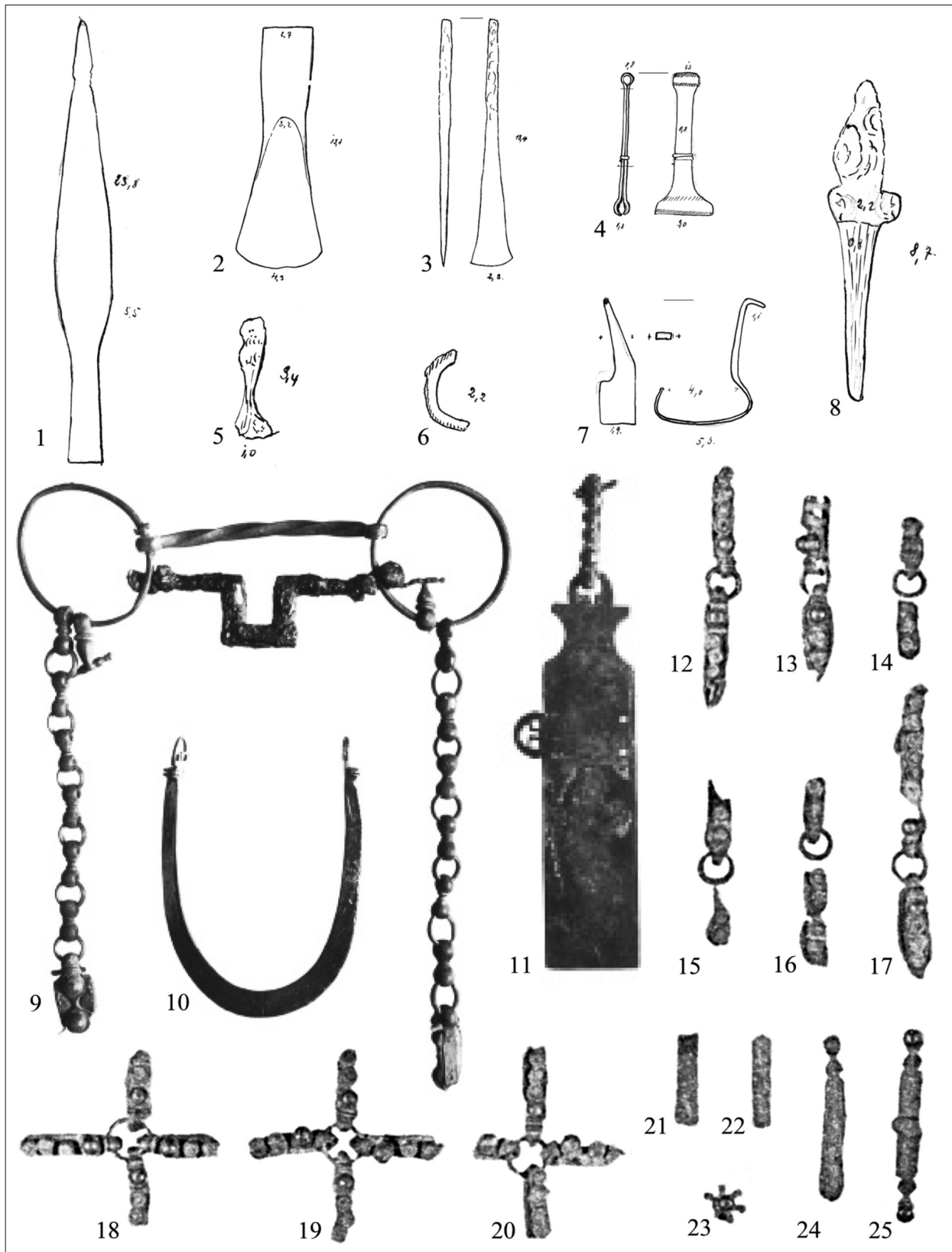
największej wydętości brzuśca 33,5 cm, średn. dna 12/14 cm. 3) Gliniane naczynie (przystawka) o dwustożkowatym brzuścu, stożkowatej szyi i rozchylonym wylewie (Ryc. 4:9,10), zbliżone do naczyń typu IDa kultury bogaczewskiej wg klasyfikacji P. Szymańskiego (2000: 117–118, tabl. VIII:2); powierzchnia czerwono-brunatna, wygładzona, zdobiona dookołnymi bruzdami na największej wydętości brzuśca, powyżej niej oraz u nasady szyi; w górnej części brzuśca trójtworowe ucho; wys. całkowita 25 cm, średn. wylewu 16 cm, średn. dna 14 cm. 4) Wykonana ze stopu miedzi zapinka typu A.61 (Ryc. 4:3); cięciwa przytrzymana haczykiem i jednokrotnie owinięta wokół kabłąka; jego brzeg uszkodzony, w połowie szerokości żeberko, a po jego obu stronach pasy nacięć; do zapinki przylegał fragm. żel. kółka o średn. ok. 2,4 cm; dł. całkowita 6,6 cm. 5) Wykonany ze stopu miedzi pierścienek (?) z cienkiego drutu; średn. 1,9 cm; 6) Żel. sprzączka typu M-L D1 (Ryc. 4:4); wymiary ok. 3,6×3,4 cm. 7) Okucia końca pasa, w tym okucie zbliżone do typu M-L 1 (Ryc. 4:8). 8) Fragm. żel. okucia końca pasa zbliżonego do typu M-L 10 (Ryc. 4:5); dł. 7,6 cm, największa szer. 0,65 cm, grub. 0,25 cm. 9) Kilka okuć – *mehrere Beschlagstücke* (STADIE 1909: 367). 10) Nit o żelaznym trzonie i główce ze stopu miedzi. 11) Fragm. żel. umba typu J.6 (Ryc. 4:10,11) ze śladami patyny ogniowej; średn. 10 cm, wys. 6 cm, wys. kołnierza 1,5 cm. 12) 3 żel. okucia brzegu tarczy, z przylegającymi fragm. drewna (Ryc. 4:12,13); dł. 4,9 cm, 6,7 cm i (?), szer. ok. 0,8 cm. 13) Żel. grot (Ryc. 5:1); dł. całkowita 23,5/23,8 cm, dł. tulei 6,5 cm (wg M. Jahna) / 5,5 cm (wg H. Jankuhna), największa szer. liścia 3 cm, największa grub. liścia 0,5 cm. 14) Fragm. żel. grotu. 15) Żel. siekierka tulejowata ze śladami patyny ogniowej (Ryc. 5:2); dł. całkowita 13,1 cm, dł. ostrza 4,3 cm, średn. wlotu tulei 2,7 cm. 16) Fragm. żel. noża typu Schmiedehelm B; dł. 17 cm. 17) Fragm. żel. dłuta ze śladami patyny ogniowej (Ryc. 5:3); dł. 13/13,4 cm, dł. ostrza 2,3 cm. 18) Fragm. żel. struga (Ryc. 5:7); dł. ostrza 5,3 cm, najw. szer. ostrza 1,9 cm. 19) Żel. strug. 20) Krzesiwo. 21–23) 3 żel. szydła/przekłuwacze/krzesiwa (?) – 3 *eiserne Pfriemen von verschiedener Größe* (STADIE 1909: 367). 24) Fragm. żel. szydła/przekłuwacza/krzesiwa (?), z pozostałościami drewnianej okładziny na rękojeści (Ryc. 5:8); dł. 8,7 cm, największa szer. 2,2 cm. 25, 26) 2 owalne kamienie – krzesaki (?); na jednym żłobienie – najpewniej ślad po krzesiwie; wymiary 7×5×2,5 cm; 8,4×6,7×3,8 cm. 27, 28) 2 ośelki. 29) 3 fragm. żel. szczypczyków o kabłąku owiniętym żel. drutem (Ryc. 5:4); szer. 0,8–3 cm. 30) Wykonana ze stopu miedzi „łyżeczka” – *Löffelchen* (STADIE 1909: 367), o końcu zwiniętym w uszko – przyrząd do higieny/okucie końca pasa typu zbliżone do typu M-L 8 (?). 31) Kościany (?) grzebień typu Thomas D (?) (Ryc. 4:7). 32) Wędzidło z żel. ściągierzem typu W-R Ka 1i, z żel. tordowanym prętem podbródkowym typu W-R Ks 2b oraz z pierścieniami ze stopu miedzi; na pierścieniach dwa zaczepy typu W-R K 1b ze stopu miedzi oraz uzda ze stopu miedzi, złożona z dwóch łańcuchów sześciu ogniw pierścieniowych typu W-R R 1 lub R 2 i z ogniw ósemkowatych typu W-R Z 1 lub Z 2, zakończona skuwkami ze stopu miedzi typu W-R Rh 1 (Ryc. 5:9); średn. pierścieni 8 cm, dł. pręta podbródkowego 14,5 cm, dł. ściągierza 15 cm, dł. zaczepów ok. 3,4 cm, średn. ogniw pierścieniowych 1,8–2,1 cm, dł. ogniw ósemkowatych 2,6–2,9 cm, dł. skuwek 4,9 cm. 33) Wykonana ze stopu miedzi podwieszka typu W-R KB 1aa (Ryc. 5:10), zdobiona nacinanymi trójkątami, z wybijanymi okręgami u wierzchołków; na

uszkach krzyżujące się nacinane linie (*Gittermuster*); wymiary ok. 16,9×10 cm. 34) Wykonane ze stopu miedzi okucie rzemienia środkowego, typu W-R Sb 1b (Ryc. 5:11), zdobione krzyżującymi się nacinanymi liniami (*Gittermuster*); jedno z uszek zostało w starożytności ułamane – widoczne otwory po mocujących je pierwotnie dwóch nitach; w uszku u nasady okucia skuwka, której ramiona łączy pięć nitów; dł. całkowita ok. 12,3 cm. 35) 3 wykonane ze stopu miedzi rozdzielacze rzemienia z czterema skuwkami, do których przylegały fragm. rzemienia (Ryc. 5:18–20). 36) 10 wykonanych ze stopu miedzi rozdzielaczy rzemienia z dwoma skuwkami, do których przylegały fragm. rzemienia (Ryc. 5:12–17), niektóre z nitami o cylindrycznych, zdobionych główkach. 37) Fragm. wykonanego ze stopu miedzi, posrebrzanego okucia rzemienia – prostokątnego, z profilowanymi zakończeniami (Ryc. 5:24). 38) Wykonane ze stopu miedzi, posrebrzane okucie rzemienia – prostokątne, z profilowanymi zakończeniami (Ryc. 5:25), pierwotnie mocowane przy pomocy trzech nitów. 39, 40) 2 prostokątne aplikacje rzemienia (Ryc. 5:21,22). 41) Okucie rzemienia (*sternförmiger Beschlag* – Ryc. 5:23). 42) Fragm. żel. podwieszki typu W-R KB 1dd (Ryc. 6:1); dł. ok. 13 cm. 43) Wykonane ze stopu miedzi, pokryte srebrem okucie rzemienia środkowego typu W-R SB 2b (Ryc. 6:3); dł. całkowita ok. 16 cm. 44) 2 wykonane ze stopu miedzi, pokryte srebrem rozdzielacze rzemienia z trzema skuwkami (Ryc. 6:2,4); średn. ogniw ok. 2,4 cm, dł. skuwek ok. 5,6 cm. 45) 2 wykonane ze stopu miedzi, pokryte srebrem rozdzielacze rzemienia z dwoma skuwkami (Ryc. 6:2,4); średn. ogniw ok. 1,9 cm, dł. skuwek ok. 5 cm. 46) Wiele wykonanych ze stopu miedzi, pokrytych srebrem, prostokątnych aplikacji rzemienia (Ryc. 6:5–12); szer. 1,2 cm. 47) 2 wykonane ze stopu miedzi, pokryte srebrem, prostokątne nakładki; szer. 0,8 cm. 48) 2 fragm. żel. przedmiotów. 49) Fragm. żel. przedmiotu (Ryc. 5:5); wymiary 3,4×1 cm. 50) Fragm. żel. kółka (Ryc. 5:6); średn. 2,2 cm. **Kontekst odkrycia:** grób popielnicowy bez resztek stosu; popielnica (2) i przystawka (3) stały na warstwie szutru, w gliniastym piasku, na głęb. 50 cm. Naczynia przykryte były kamieniem. Popielnica (2) zawierała fragm. przepalonych kości i kamieni oraz wyposażenie (1, 4, 5, 7, 9, 10, 14, 16, 19–23, 25–28, 30–47). W przystawce (3) znajdował się piasek i wyposażenie (6, 8, 11–13, 15, 17, 18, 24, 29, 48). Grób został odkryty przypadkowo, podczas orki i wyeksploatowany później; prace wykopaliskowe prowadzone przez generała-majora Karla von Stadiego w 1902 r.

Chronologia: B_{2a}–B_{2b}.

Zbiory: dawne *Prussia-Museum*, nr inw. PM III.352.8506; inwentarz uważany obecnie za zaginiony – jedno z naczyń (2) zaginęło przed II wojną światową.

Źródła: STADIE 1909: 366–368, ryc. 213; EBERT 1926: 78; LA BAUME 1944: 5–6, ryc. 7a–8b; JANKUHN 1950: 63, ryc. 2, 8g; EGGERS 1951: 102; WILBERS-ROST 1994: 34, 206–207, tabl. 8B; NOWAKOWSKI 1996a: 69, 153, tabl. 83:1–6; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2015; 2016b: 140–143; 2016c: tabl. 123:5–9, 124–127; SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 1730/1: 6/k, 8b/k; SMB-PK/MVF, PM-IXB, PM-F 000403; GRENZ, *Spuścizna* 29; JAKOBSON, *Spuścizna* Kirpehn 003; JAHN, *Spuścizna*; JANKUHN, *Spuścizna*; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.25.47, VM 9.21; ÅBERG, *Spuścizna* F2 D1 Vol. 9, Prussia Museum Del III, 43; CEAG: 199; CAEG [Jankuhn]: 957; DSHI 100 Engel 130: 41, 50, 94; DSHI 100 La Baume 9: 7, 32, 53, 55, 69, 72, 76, 94, 116, 145, 148–149, 155, 159–160,

Ryc. 5. *Kirpehnen*, st. 1, grób I-IV. 1-7 – żelazo, 8 – żelazo i drewno, 9 – żelazo i stop miedzi, 10, 11 – stop miedzi, 12-20 – stop miedzi i skóra, 21, 23 – surowiec nieznany, 24, 25 – stop miedzi i srebro. Skala: 1-4, 7-10 – ok. $\frac{1}{3}$, 5, 6, 11-25 – ok. $\frac{2}{3}$ (12-25 wg LA BAUME 1944; 9-11 wg CHILIŃSKA-FRÜBOES 2015; 1-8 wg JANKUHN, *Spußzigna*).

Fig. 5. *Kirpehnen*, site I, burial I-IV. 1-7 – iron, 8 – iron and wood, 9 – iron and copper alloy, 10, 11 – copper alloy, 12-20 – copper alloy and leather, 21, 23 – unknown material, 24, 25 – copper alloy and silver. Scale: 1-4, 7-10 – ca. $\frac{1}{3}$, 5, 6, 11-25 – ca. $\frac{2}{3}$.

163, 167, 171, 174, 176, 180, 224–226, 228, 234, 237, 253, 270, 273, 281, 283, 285–286, 288, 296, 298.

Uwagi: ponieważ K. Stadie opisał inwentarz popielnicy i przystawki oddzielnie (STADIE 1909: 366–368), niekiedy jest on w literaturze błędnie przypisywany do dwóch grobów – III i IV (por. LA BAUME 1944: 5–6; WILBERS-ROST 1994: 34). H. Jankuhn (*Spuścizna*) zadokumentował kilka zabytków, których przynależności do inwentarza grobu nie był pewny (opisał je jako *Kirpehnen III?*) – wykonane ze stopu miedzi okucie końca pasa zbliżone do typu M-L 9, fragm. żel. okucia końca pasa nieokreślonej formy, oselkę oraz cztery fragm. żel. przekłuwa-czy/szydeł/krzesiw (?), z których jedno miało drewnianą okładzinę na rękojeści. Zabytków tych nie uwzględniono w katalogu, ponieważ nie jest pewne czy pochodziły z obiektu. W swojej publikacji H. Jankuhn (1950: tabl. 8:c,g) błędnie zamienił podpisy pod naczyniami z *Kirpehnen* i z *Lobitten*⁷.

Königsberg – okolica (*Gegend von Königsberg*), *Kr. loco* / Калининград, рай. *loco* (Kaliningrad, raj. *loco*) – okolica, nieznany kontekst odkrycia

Inwentarz: 1) Wykonana ze stopu miedzi zapinka typu A.69–70/84 (?); sprężyna i cięciwa odłamane; wymiary nieznane (**Ryc. 3:6**).

Chronologia: B_{2a} / B_{2b} – B₂/C₁ (?).

Zbiory: Provinzial-Museum der Provinz Sachsen zu Halle, Halle, nr inw. 306 V; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: ALMGREN 1897: 209–210; EBERT 1926: 77; EGGERS 1951: 102; NOWAKOWSKI 1996a: 68; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 121–122; 2016b: 154; 2016c: tabl. 138:1; ALMGREN, *Spuścizna* [III. Fibulor Fig. 69, 70, 73; Hild. 118. Saalburg P330. (Se Gurina pag 28)].

Dawne Lehnendorf, Kr. Fischhausen, obiekt E

Inwentarz: 1) Wykonana ze stopu miedzi zapinka (**Ryc. 7:2**) typu 26c1b wg klasyfikacji M. Feugère (1985: 184); na kabłąku prostokątna metopa o wymiarach 1,2 × 1 cm, zdobiona czerwoną emalią i inkrustowana srebrem (? – poza tym miejscem zapinka nie była zdobiona owym kruszczem), wzdłuż krawędzi metopy wąskie pasy pseudofiligranu (*mit schwach geperltem Rand* – GRENZ, *Spuścizna* 31); pomiędzy kabłąkiem a główką dwa pasy pseudofiligranu; wzdłuż brzegów kabłąka żeberka i bruzdy; dł. całkowita 4,6 cm, dł. główki 2,4 cm, grub. kabłąka 0,25–0,4 cm, dł. pochewki 1,6 cm. 2) Gliniane naczynie (popielnica/przystawka?) o dwustożkowatym brzuścu, stożkowatej szyi i rozchylonym wylewie (**Ryc. 9:2**); powyżej największej wydętości brzuśca pierwotnie znajdowało się ucho (zostało ułamane); powierzchnia ciemnoszara, gładka, niezdobiona; wys. całkowita ok. 10,3 cm. 3) Gliniane naczynie (popielnica/przystawka?) o wydzielonej nóżce, stożkowatej szyi i o rozchylonym wylewie, powyżej największej wydętości brzuśca masywne ucho (**Ryc. 9:1**); powierzchnia szaro-brązowa, gładka; wys. całkowita 18 cm, średn. wylewu 11,5 cm, średn. dna 8,5–9 cm. 4) Wykonana ze stopu miedzi zapinka typu A.72, wariantu Chilińska-Drapella 2.1 (**Ryc. 7:3**); koniec

igły i pochewka nadtopione; tuleja zdobiona parami nacina-nych linii; wzdłuż krawędzi blaszki łączącej jej dłuższe brzegi podobne linie; na grzebykach drobne nacięcia; szczyt środkowego grzebyka inkrustowany żel. drutem, ponadto, być może, tkwił w nim nit (*zwischen Bügel und Fuß ein halbrunder Kamm mit Niete (?) und Eiseneinlagen* – GRENZ, *Spuścizna* 31); pochewka zdobiona; dł. całkowita 8,1 cm, dł. tulei 5,4 cm, wys. pochewki 1,5 cm. 5) Wykonana ze stopu miedzi sprężaczka typu M-L B1 (**Ryc. 8:1**); rama zdobiona bruzdami i żeberkami; na kolcu dwa żeberka; wzdłuż dłuższych krawędzi skuwki (wkłęsłe?) linie, w pobliżu ramy soczewkowate żeberko; w skuwce osiem (pierwotnie dziewięć) nitów o półkulistych główkach, niektóre miały prostokątne podkładki; dł. całkowita 16 cm, szer. ramy 5 cm, wymiary skuwki 13 × 3,25 cm, grub. skuwki ok. 0,1 cm. 6) Silnie zniszczony, skorodowany, żel. grot (**Ryc. 8:9**); w tulei pozostałości drzewca; dł. całkowita (wraz z drzewcem) 36 cm, dł. grotu 32,5 cm (wg M. Jahna)/30 cm (wg R. Grenza), dł. tulei 10,5 cm (wg M. Jahna)/14 cm (wg R. Grenza), największa szer. liścia 3,5 cm (wg M. Jahna)/3,4 cm (wg R. Grenza), największa średn. tulei 2,6 cm, największa grub. liścia 0,7 cm. 7) Silnie zniszczony, skorodowany żel. grot (**Ryc. 8:10**); w tulei pozostałości drzewca; dł. całkowita (wraz z drzewcem) 37 cm, dł. grotu 32,5 cm (wg M. Jahna)/36 cm (wg R. Grenza), dł. tulei 10,5 cm (wg M. Jahna)/14 cm (wg R. Grenza), największa szer. liścia 3,5 cm (wg M. Jahna)/3,4 cm (wg R. Grenza), największa grub. liścia 0,6 cm. 8) Żel. siekiera tulejowata (**Ryc. 8:2**); w tulei pozostałości drzewca; dł. całkowita 14–15 cm, średn. wlotu tulei 4 cm, dł. ostrza 4,5 cm. 9) Żel. nóż typu Schmiedehelm B z drewnianą (?) obejmą na trzpieniu (**Ryc. 8:8**); dł. całkowita 18–18,5 cm, dł. trzpienia 4 cm, największa średn. trzpienia 1,6 cm. 10) Uszkodzona żel. półkolista brzytwa (**Ryc. 8:5**); średn. 8 cm, najw. grub. 0,35 cm. 11) Żel. silnie skorodowane dłuto (**Ryc. 8:7**); w tulei pozostałości drzewca; dł. całkowita 10–10,6 cm, średn. 0,65–2,75 cm. 12) 3 fragm. żel. skorodowanego struga (**Ryc. 8:6**); wymiary 9,5–10 × 7–8 cm, największa szer. ostrza 1,75 cm. 13) 2 fragm. nieobrobionego bursztynu (**Ryc. 8:3,4**); wymiary 3,5 × 2 × 1,3 cm; 2,8 × 1,6 cm.

Kontekst odkrycia: grób ciałopalny (?).

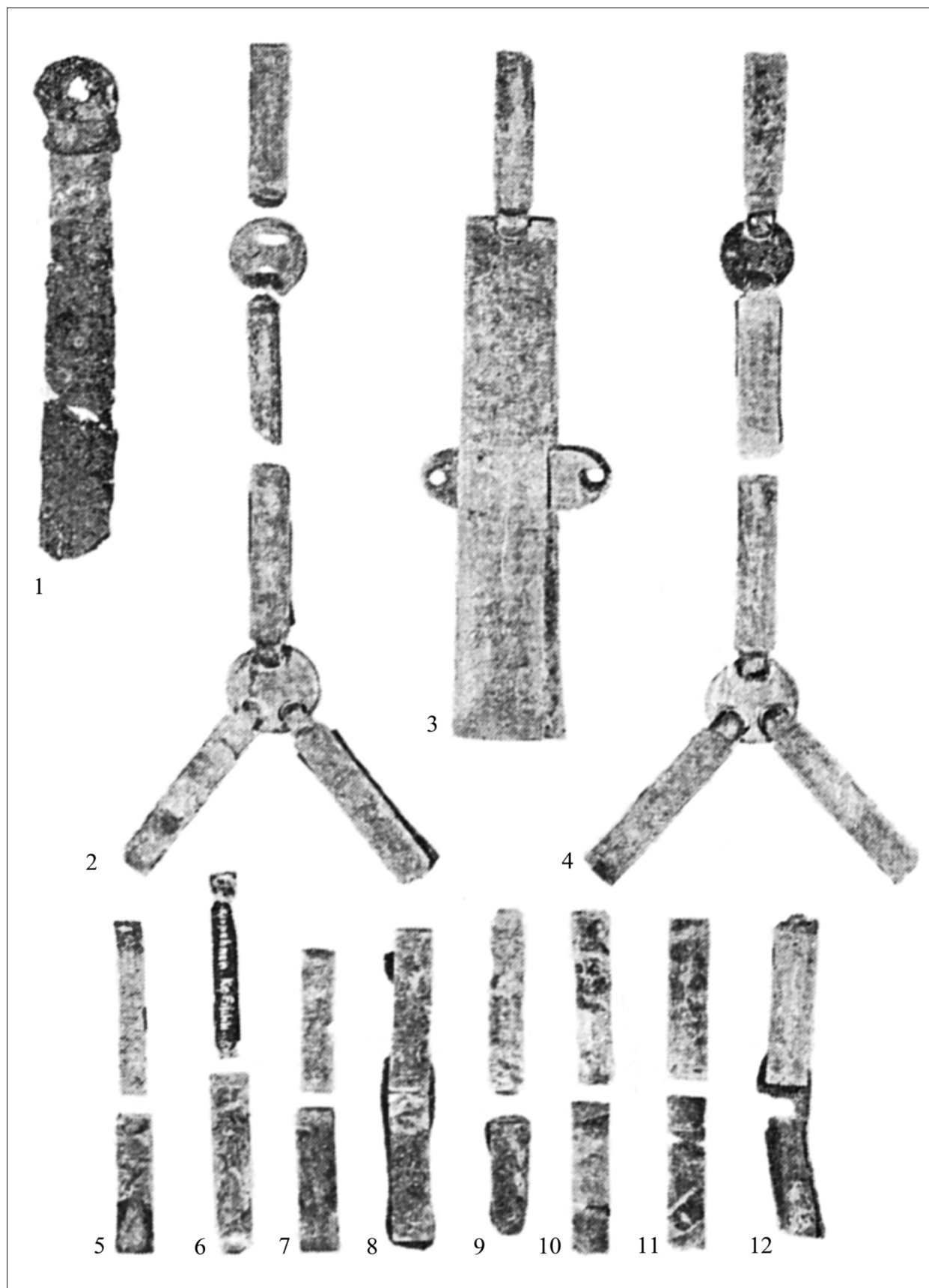
Chronologia: B_{2a}–B_{2b}.

Zbiory: dawne *Prussia-Museum*, nr inw. nieznany; inwentarz uważany obecnie za zaginiony

Źródła: HOLLACK, PEISER 1904: 33; EBERT 1926: 78; GAERTE 1929: 120:b, 161:d; EGGERS 1951: 102; NOWAKOWSKI 1996a: 69, 156, tabl. 89:1–7; NOWAKIEWICZ 2011: 288; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 138; 2016b: 161–163; 2016c: tabl. 143:2–6, 144, 145:1–6; GRENZ, *Spuścizna* 31, 34, pudełko „Grenz-Archiv-Photos+Negative”; JAHN, *Spuścizna*; JAKOBSON, *Spuścizna* Lehnendorf 001; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.13.55, 7.13c.405, VM 9.21; DSHI 100 Engel 130: 42, 50, 94, 123; DSHI 100 La Baume 9: 9, 32, 36, 61, 66, 94, 110, 145, 164, 172, 254, 285–286.

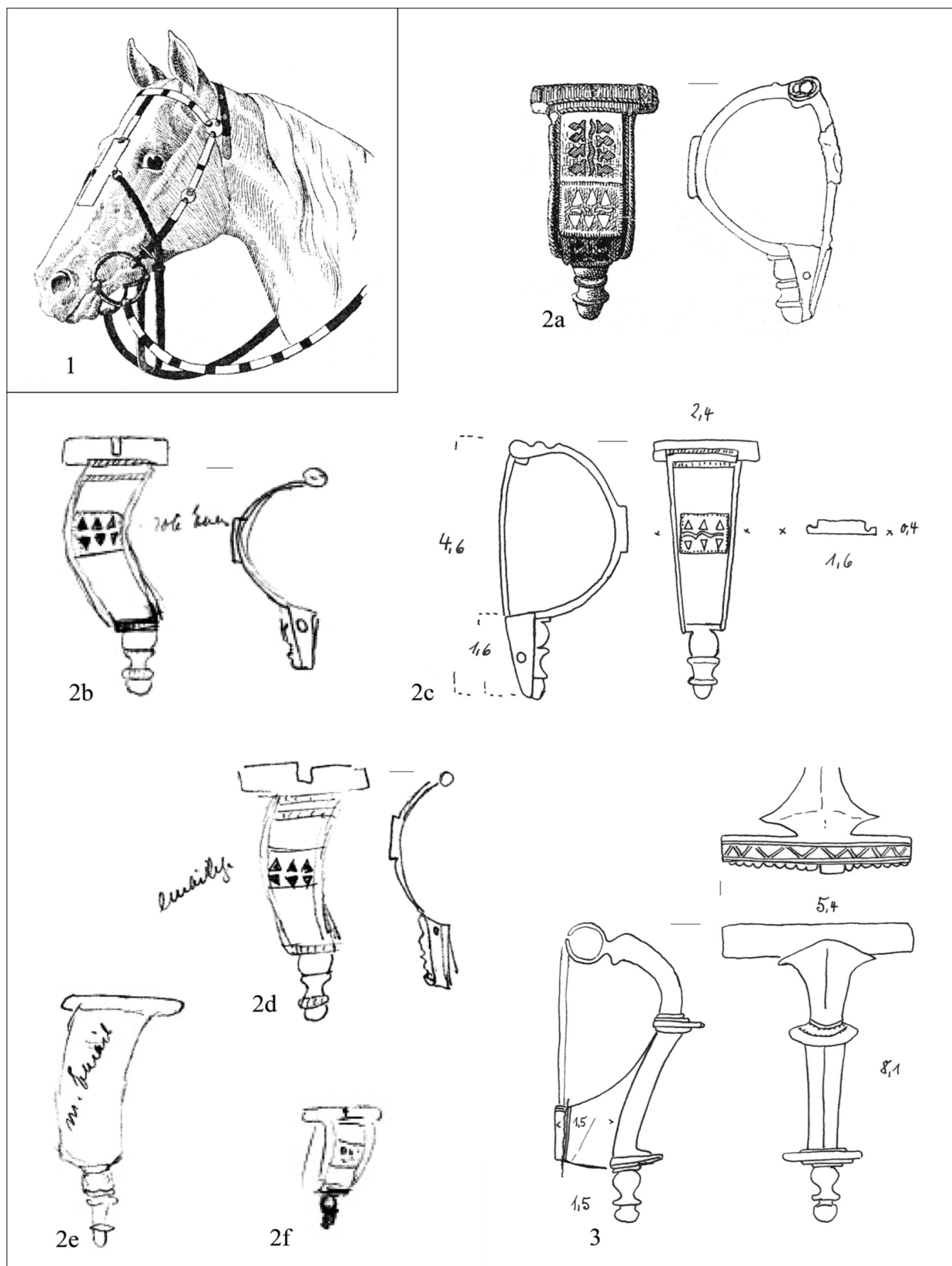
Uwagi: obiekt funkcjonuje w literaturze jako grób bez numeru. M. Schmiedehelm na jednej z fiszek określiła go jako grób 2

⁷ *Lobitten*, *Kr. Königsberg*/Луговское, рай. Зеленоградск (Lugovskoe, raj. Zelenogradsk)

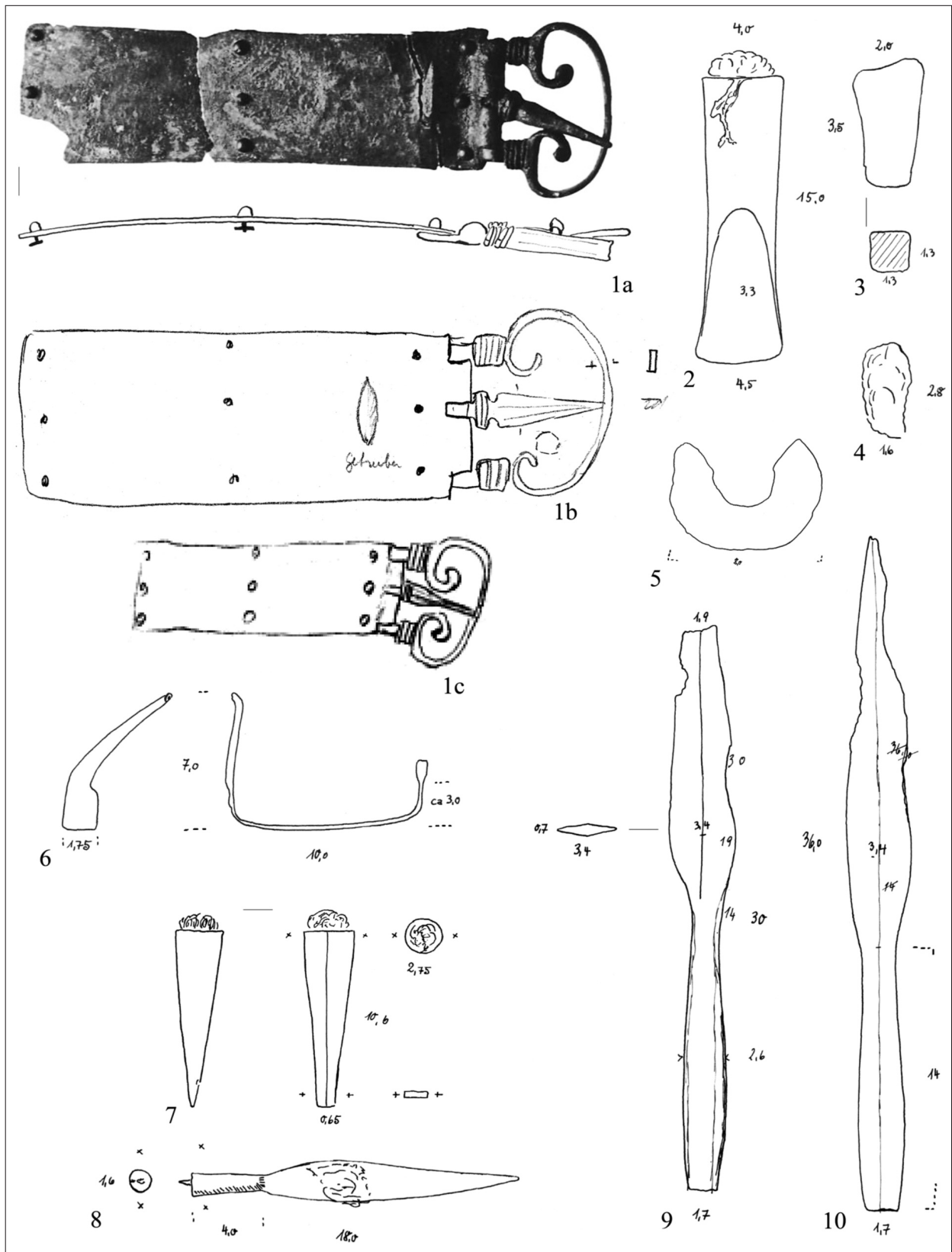
Ryc. 6. *Kirpehnen*, st. 1, grób I–IV. 1 – żelazo, 2–12 – stop miedzi i srebro. Skala: ok. $\frac{2}{3}$ (wg LA BAUME 1944).

Fig. 6. *Kirpehnen*, site I, burial I–IV. 1 – iron, 2–12 – copper alloy and silver. Scale: ca. $\frac{2}{3}$.

Ryc. 7. *Kirpehnen*, st. 1, grób I–IV (1); *Lehndorf*, obiekt E (2, 3). 2 – stop miedzi, srebro i emalia (?); 3 – stop miedzi i żelazo. Skala: 2a – $\frac{1}{4}$, 2c – ok. $\frac{1}{4}$, pozostałe bez skali (1 wg LA BAUME 1944; 2a wg GAERTE 1929; 2c, 3 wg GRENZ, *Spüschizna*; 2b, 2d, 2e wg SCHMIEDEHELM, *Spüschizna*).

Fig. 7. *Kirpehnen*, site I, burial I–IV (1); *Lehndorf*, feature E (2, 3). 2 – copper alloy, silver and enamel (?); 3 – copper alloy and iron. Scale: 2a – $\frac{1}{4}$, 2c – ca. $\frac{1}{4}$, the rest without a scale.

Ryc. 8. *Lebnendorf*, obiekt E. 1 – stop miedzi, 2, 7, 9, 10 – żelazo i drewno, 3, 4 – bursztyn, 8 – żelazo i drewno (?), 5, 6 – żelazo. Skala: 1a, 3, 4 – ok. $\frac{2}{3}$, 2, 5–10 – ok. $\frac{1}{3}$, pozostałe bez skali (1a, 2–10 wg GRENZ, *Spüßitzna*; 1c wg JAHN, *Spüßitzna*; 1b wg SCHMIEDEHELM, *Spüßitzna*).

Fig. 8. *Lebnendorf*, feature E. 1 – copper alloy, 2, 7, 9, 10 – iron and wood, 3, 4 – amber, 8 – iron and wood (?), 5, 6 – iron. Scale: 1a, 3, 4 – ca. $\frac{2}{3}$, 2, 5–10 – ca. $\frac{1}{3}$, the rest without a scale.

(SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.13c.405), na innej – jako grób bez numeru (SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* VM 9.21). W katalogu, za R. Grenzem, oznaczono obiekt literą E. M. Schmiedehelm (*Spuścizna* VM 9.21) nie była pewna, czy wymienione w katalogu zabytki stanowiły zwarty zespół (*ob geschl. Fund.*). M. Ebert nie wymienił naczyń wśród inwentarza – informacje o nich podano za R. Grenzem (*Spuścizna* 31). W opracowaniu kartoteki F. Jakobsona napisano, że wymienione w katalogu zabytki zostały przekazane *Prussia-Museum* przez podporucznika M. Doenninga (por. NOWAKIEWICZ 2011: 288). Praca, na którą powołali się autorzy („Prussia” 22: 466), wzmiankuje o przekazaniu wyłącznie okucia pasa (*Gürtelbeschlagn*), datowanego na okres B. Ponieważ w *Lehndorf* znaleziono kilka tak datowanych elementów pasa (por. przyp. 24), nie można być pewnym, że to właśnie wymieniona w katalogu sprzączka, a więc i inne zabytki z grobu, zostały przekazane przez M. Doenninga *Prussia-Museum*. Rysunek rzymskiej zapinki w pracy W. Gaertego nie odpowiada innym jej ilustracjom, znanym z materiałów archiwalnych, które w niniejszym artykule uznano za bardziej wiarygodne.

Dawne Rodmanshöfen, Kr. Königsberg, nieznaną kontekst odkrycia

Inwentarz: 1) Wykonana ze stopu miedzi zapinka typu A.238.

Chronologia: B₁–B₂.

Zbiory: *Museum für Völkerkunde*, nr inw. II 6328; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: ALMGREN 1897: 211; EBERT 1926: 77; EGGERS 1951: 103; GARBSCH 1965: 231; NOWAKOWSKI 1996a: 68; ALMGREN, *Spuścizna* [III. Fibulor. Fig. 238; Hild. 117]; JAHN, *Spuścizna*.

Uwagi: według katalogu muzealnego MfV pod nr inw. II 6328 znajdowała się zapinka typu A.59 oraz fragmenty sprężyn zapinek ze stopu miedzi – brak natomiast wzmianki o fibuli typu A.238. Materiały te zachowały się w MfV. Owe zabytki znalazł nadzorca budowlany (*Bauführer*) Braun. W październiku 1868 r. przekazał je do MfV niejaki Schwink – właściciel ziemski z *Lapsau*⁸ (SMB-PK/MfV, IXd 1/11, IA PrA, Bd. 11, E 1868/01016; Katalog II, tom 8, rocznik 1868, nr 6328). W archiwum O. Almgrena znajdują się fiszki dotyczące dwóch zapinek – typu A.57–61 i A.238. Obie miały ten sam nr inwentarzowy – MfV II 6328.

Wiekau, Kr. Fischhausen/Хрустальное, рай. Зеленоградск (Hrustal'noe, raj. Zelenogradsk), grób XXX

Inwentarz: 1) Niewielki fragm. przedmiotu (**Ryc. 9:3**) ze stopu miedzi (być może ze śladami żelaza) – zapinki zdobionej emalią (? – *eventuell römischer Import mit Emailinlagen* – GRENZ, *Spuścizna* 44) – fibuli typów I.5/I.8 wg klasyfikacji K. Exnera (1941: 74–75, tabl. 6:7,10) lub typu 5.17.3 wg klasyfikacji E. Riha (1979: 157–158, tabl. 46:1371–1378; por. EXNER 1941: 77–78, tabl. 7:5); po jednej stronie pochewka (? – *unten ein kleiner Kamm (wie Nadelscheide)* – GRENZ,

Spuścizna 44), po drugiej – siedem komórek (*Zellen*) oddzielonych żeberkami; w trzech komórkach pozostałości białej (wg R. Grenza) / żółtej (wg F. Jakobsona) substancji – emalii (?), w pozostałych czterech – pozostałości różowej substancji – emalii (?); dł. 2,7 cm. 2) Gliniane naczynie (popielnica/przystawka? – **Ryc. 9:7**) o łagodnie załamanym brzuchu, wyodrębnionej stożkowej szyi i wyraźnie rozchylonym wylewie. 3) Wykonana ze stopu miedzi zapinka typu A.148 (**Ryc. 9:6**); na kabłąku, przy główce, cztery linie (*Querlinien* – GRENZ, *Spuścizna* 44), przy nóżce – dwa pasy pseudofiligranu (*Perlreihen* – GRENZ, *Spuścizna* 44); wzdłuż kabłąka trzy pasy pseudofiligranu (*Längsperlreihen* – GRENZ, *Spuścizna* 44); na końcu nóżki dwie bruzdy (wg M. Schmiedehelm) lub linia (wg R. Grenza). 4) Żel. (skorodowany?) grot (**Ryc. 9:4**); przekrój tulei okrągły, jedna powierzchnia liścia płaska, druga, być może w wyniku korozji, wypukła; dł. całkowita 11 cm, dł. tulei 5,5 cm, największa szer. liścia 3 cm. 5) Żel., dobrze zachowany nóż typu Schmiedehelm C, ze śladami patyny ogniowej (**Ryc. 9:5**); dł. całkowita ok. 17 cm. 6) Sester Faustyny Starszej (wg R. Grenza, M. Jahna, F. Jakobsona i M. Schmiedehelm) lub Faustyny Młodszej (wg S. Bolina), nadtopiony, zniekształcony, z zatartymi powierzchniami. 7) Fragm. przedmiotu ze stopu miedzi – kółka/bransolety (?). 8) Fragm. kamiennego krzesaka/osełki, o gładkich ściankach, na jednej z nich żłobienie.

Kontekst odkrycia: grób ciałopalny (*Brandgrab mit Aschengefäß*)⁹; zabytki (1, 3–8) znajdowały się w naczyniu (2); prace wykopaliskowe prowadzone przez Johanna Heydecka i Arthura Eckarta w sierpniu i wrześniu 1884 r.

Chronologia: B₂/C₁–C_{1a}.

Zbiory: dawne *Prussia-Museum*, nr inw. IV.270.5534; naczynie (2) zaginęło przed II wojną światową; obecnie cały inwentarz uważany jest za zaginiony.

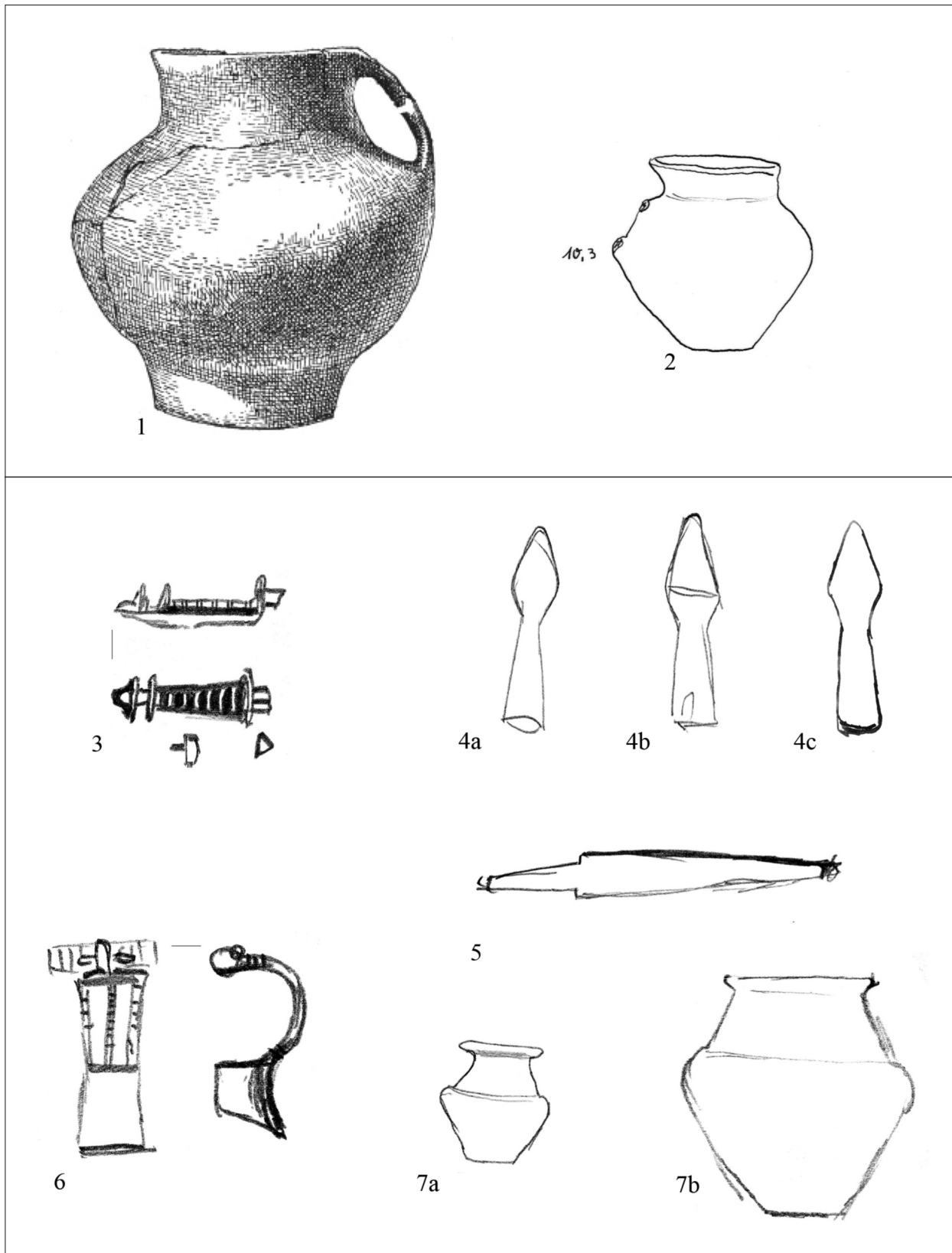
Źródła: BUJACK 1889: 279; BOLIN 1926: 220; NOWAKOWSKI 1996a: 29, 49, 153, tabl. 48:11,12; NOWAKIEWICZ 2011: 498; SCHMIEDEHELM 2011: 98; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 189; 2016b: 233–234; 2016c: tabl. 186:9–13; GRENZ, *Spuścizna* 44; JAHN, *Spuścizna*; JAKOBSON, *Spuścizna* Wiekau 006; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* VM 9.21; DSHI 100 La Baume 9: 15, 61, 70, 73, 97, 158, 166, 172, 175, 303.

Uwagi: wg G. Bujacka i M. Schmiedehelm (*Spuścizna*) z grobu pochodził fragm. krzesaka. Zdaniem R. Grenza był to fragm. obrobionego kamienia, być może piaskowca. Jeśli przedmiot rzeczywiście wykonano z surowca wymienionego przez R. Grenza, wówczas należałoby go identyfikować z osełką. M. Jahn (*Spuścizna*) wymienił wśród inwentarza nóżkę zapinki (*Fuß einer wohlspäten Fibel*). Prawdopodobnie miał na myśli fragm. emaliowanej fibuli (1). H. Jankuhn nie był pewien identyfikacji tego znaleziska, które opisał jako *1 Br Stück evtl. Fibelfuss* (DSHI 100 La Baume 9: 61). W literaturze zapinkę typu A.148 (3) błędnie zaliczono do wariantu A.64 (NOWAKOWSKI 1996a: 29, 49, 153).

⁸ *Lapsau, Kr. Königsberg/Заозёрье, рай. Гурьевск (Zaozër'e, raj. Gur'evsk).*

⁹ Część grobów odkrytych w *Wiekau* została określona w źródłach jako *Brandgräber mit Aschengefäßen* (BUJACK 1889: 276), co sugeruje, że były to groby popielnicowe. W opisach ich inwenta-

rza są jednak pewne nieścisłości, które nie pozwalają na uznanie wszystkich tych obiektów za groby popielnicowe i być może część z nich była grobami jamowymi (por. CHILIŃSKA-DRAPELLA 2010: 19, przyp. 33).

Ryc. 9. *Lehndorf*, obiekt E (1, 2); *Wiekau*, grób XXX (3–7). 1, 2, 7 – glina, 3 – stop miedzi, żelazo i emalia (?), 4, 5 – żelazo, 6 – stop miedzi. Skala: 1 – $\frac{1}{3}$, 2, 4b, 5 – ok. $\frac{1}{3}$, 3, 6 – ok. $\frac{1}{4}$, pozostałe bez skali (1 wg GAERTE 1929; 2 wg GRENZ, *Spüßcizna*; 4a, 7a wg JAHN, *Spüßcizna*; 3, 4b, 5–6, 7b wg JAKOBSON, *Spüßcizna*; 4c wg SCHMIEDEHELM, *Spüßcizna*).

Fig. 9. *Lehndorf*, feature E (1, 2); *Wiekau*, burial XXX (3–7). 1, 2, 7 – clay, 3 – copper alloy, iron, and enamel (?), 4, 5 – iron, 6 – copper alloy. Scale: 1 – $\frac{1}{3}$, 2, 4b, 5 – ca. $\frac{1}{3}$, 3, 6 – ca. $\frac{1}{4}$, the rest without a scale.

Analiza

Fibule typu A.236

Najwcześniej datowanymi importami rzymskimi z Półwyspu Sambijskiego są zapinki norycko-panońskie. Z *Greibieten* pochodzi, stanowiąca niestety znalezisko luźne, fibula typu A.236 (Ryc. 4:1). Przez fakt uszkodzenia nóżki nie można odnieść jej do systemu klasyfikacji Jochena Garbscha (1965). Najbliższymi geograficznie analogiami do znaleziska z *Greibieten* są dwa egzemplarze odkryte na terenie kultury bogaczewskiej. W Koczku, pow. szczycieński (*Koczek/Kotzeck/Waldersee, Kr. Johannisburg*), st. II, gr. 67, znaleziono fibulę zbliżoną do wariantu Garbsch 236f¹⁰ (NOWAKOWSKI 2013: 63, 147, tabl. 98:1 – tam dalsza literatura), charakterystycznego dla Panonii i północnej Italii w drugiej połowie I w. n.e. (GARBSCH 1965: 35–36). Jednak znalezisko z Koczka, na podstawie towarzyszącego mu wyposażenia – sprzączki typu M-L G38 i okuć końca pasa zbliżonych do odmiany M-L I.2.6. oraz do typu M-L II.3 – należy datować później, na fazę B₂/C₁ (MADYDA-LEGUTKO 1990: 561–562; NOWAKOWSKI 2013: 194–195; por. NOWAKOWSKI 2001: 61; MADYDA-LEGUTKO 2011: 33–34, 41–42). Drugą zapinkę typu A.236 (wariantu c) odkryto w Ławkach, pow. giżycki (*Lauken/Lawken, Kr. Lötzen*) (BITNER-WRÓBLEWSKA 1995: 74–75, ryc. 5:1). Niestety, stanowiła ona znalezisko luźne, więc jej chronologię określić można wyłącznie w oparciu o analogie znane z prowincji, a więc na I w. n.e. (por. GARBSCH 1965: 30).

Fibule typu A.238

Kolejną grupę importów tworzą dwie zapinki norycko-panońskie, typu A.238. O. Almgren opublikował wzmiankę o takiej fibuli znalezionej w *Rödmanshofen*, przechowywanej przed wojną w *Museum für Völkerkunde* w Berlinie (ALMGREN 1897: 211). Niestety, zapinka zaginęła, a w dostępnych źródłach brak jej ilustracji i opisu. Kontekst odkrycia zabytku również nie jest jasny, zaś w MVF pod numerem inwentarzowym, pod którym powinna znajdować się owa zapinka, przechowywane są inne zabytki (por. katalog). Przy braku dalszych informacji, chronologię fibuli można określić jedynie bardzo szeroko – na I–II w. n.e. (por. GARBSCH 1965: 49).

Druga zapinka typu A.238 pochodzi z *Eisliethen* (Ryc. 1). Na podstawie opublikowanych w końcu XIX w. ilustracji J. Garbsch (1965: 227) zaliczył ową fibulę do wariantu

238m, charakterystycznego dla południowo-zachodniej Panonii, *Poetovio* i noryckiego *Iuvavum*. W prowincjach zapinki te występowały od początków naszej ery, niemal do schyłku I w. – od czasu panowania Klaudiusza po panowanie Tytusa (GARBSCH 1965: 63), co odpowiada podfazom B_{1b} i B_{2a} chronologii względnej (por. WOŁĄGIEWICZ 1970: 239; 1981: 82, ryc. 1; GODŁOWSKI 1985: 41–42). Datowanie egzemplarza z *Eisliethen* należy zawęzić w oparciu o towarzyszące mu wyposażenie.

Omawianej fibuli towarzyszyła zapinka oczkowata. Wedle O. Almgrena (1897: 31, 39, 217) prezentowała ona typ A.57–58, wg M. Eberta (1926: 77) była zbliżona do typu A.58 (por. EGGERS 1951: 101; NOWAKOWSKI 1985: 70), natomiast J. Garbsch (1965: 63, 227) zaliczył ją do typu A.58, a także do typu A.48 (sic!). Fibula przechowywana jest obecnie w MVF (Ryc. 2:2b). Rozszerzenie kabłąka przy główce, obecność wybijanych koncentrycznych okręgów na główce i nóżce, a także delikatnie łukowato wygięty kabłąk, pozwalają zaklasyfikować ową zapinkę do typu A.57 (por. ALMGREN 1897: 29–30, tabl. III:57). Jej sprężyna wykonana została nie z taśmy, a z drutu, co nawiązuje do konstrukcji zapinek oczkowatych serii głównej, ale jest także często spotykane u fibul typu A.57 (por. ANDRZEJOWSKI 1998a: 54, tabl. XLI:8; TWARDO 2003: 169; CZARNECKA 2007: tabl. CLXVII:1; NATUNIEWICZ-SEKUŁA, OKULICZ-KOZARYN 2011: tabl. CCXIX:1,2). Zapinkę tę naprawiono w starożytności – oryginalny haczyk został odłamany i zastąpiono go nowym, który przechodzi przez otwór wywiercony w kabłąku. Na terenie kultury wielbarskiej fibule typów A.57–59 występowały w podfazie B_{2a}, a wedle R. Wołągiewicza (1993: 24) egzemplarze typu A.57 pojawiły się już w młodszym odcinku fazy B₁ (por. MACZYŃSKA 2004: 213; CIEŚLIŃSKI 2010: 55). We wschodniej strefie kultury przeworskiej zapinki typów A.57–59 datowane są na podfazę B_{2a}, w tym również na jej wcześniejsze stadium (DĄBROWSKA 1997: 115; ANDRZEJOWSKI 1998a: 107; MACZYŃSKA 2004: 213, tabl. 1; 2011: 25). Fibule typów A.57–59 w kulturze Dollkeim-Kovrovo datowane są, podobnie jak w kulturach przeworskiej i wielbarskiej, na podfazę B_{2a} (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 88; por. NOWAKOWSKI 1995: 28; 1996a: 49). Jak dotąd z owego obszaru znanych jest co najmniej pięć zapinek typu A.57¹¹ (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: przyp. 92) i trzynaście typu A.58/59¹² (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a:

¹⁰ Wojciech Nowakowski zaliczył tę zapinkę do wariantu 236h (NOWAKOWSKI 2013: 147), jednak konstrukcja i stylistyka fibul owego wariantu jest inna (por. GARBSCH 1965: 37–39, ryc. 9).

¹¹ *Eisliethen*, st. II, gr. 4 i gr. 5 (2 egz.); *Plauen, Kr. Wehlau*/Федотово, рай. Правдинск (Fedotovo, raj. Pravdinsk), znal. luźne; *Warglitten, Kr. Fischhausen*/Бугрово, рай. Зеленоградск (Bugrovo, raj. Zelenogradsk), nieznany kontekst odkrycia

¹² *Corjeiten/Korjeiten, Kr. Fischhausen*/Путилово, рай. Зеленоградск (Putilovo, raj. Zelenogradsk), gr. 2; *Dollkeim/Dolkeim, Kr. Fischhausen*/Коврово, рай. Зеленоградск (Kovrovo, raj. Zeleno-

gradsk), gr. 9 (egzemplarz naprawiony w starożytności), gr. 31, gr. 33 i znal. luźne; dawne *Eisliethen* lub *Rosßgarten, Kr. Fischhausen*, grób bez numeru; *Fürstenwalde, Kr. Königsberg*/Поддубное, рай. Гурьевск (Poddubnoe, raj. Gur'evsk), st. I, nieznany kontekst odkrycia (2 egz.); *Inten, Kr. Wehlau*/Карьерное, рай. Гвардейск (Kar'ernoje, raj. Gvardejsk), gr. 15 (egzemplarz naprawiony w starożytności?); *Perdollen, Kr. Labiau*/Петино, рай. Полесск (Petino, raj. Polesk), gr. 12; *Regehn, Kr. Fischhausen*/Дубровка, рай. Зеленоградск (Dubrovka, raj. Zelenogradsk), st. II badane w XIX w., znal. luźne; *Regehn*, st. II badane w latach 30. XX w., gr. F; *Rodmannshöfen*, nieznany kontekst odkrycia.

przyp. 94). Niestety, przy egzemplarzach zaliczonych do pierwszego z wymienionych typów zwykle nie znajdowano zabytków będących dobrymi wyznacznikami chronologicznymi. Inaczej jest w przypadku zapinek typu A.58/59. W *Imten*, Kr. *Wehlau*, gr. 15, oprócz fibuli typu A.58/59, odkryto m.in. okucie końca pasa zbliżone do odmiany M-L 1.3 (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016b: 128; 2016c: 118:2). Podobne egzemplarze pojawiły się w kulturze wielbarskiej w podfazie B_{1b} i występowały także w fazie B₂, ale głównie w jej wcześniejszym stadium (MADYDA-LEGUTKO 2011: 23). Z kolei przy fibuli typu A.58/59 z *Regebmen*, gr. F, znaleziono m.in. żelazną sprzączkę – najpewniej typu M-L C4¹³, żelazny toporek¹⁴, a także rurkowane okucie pasa¹⁵ oraz nóż typu Schmiedehelm B (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016b: 189; SMB-PK/MVF, IXd 8, PM-A 1007/1: 64/k). Zabytki te nie były typowe dla kultury Dollkeim-Kovrovo – z jej obszaru znane są zaledwie dwie¹⁶ żelazne sprzączki z kolcem przedłużonym w (niezdobioną) skuwkę oraz jeden egzemplarz ze stopu miedzi (por. CHILIŃSKA-DRAPELLA 2010: 6), a także tylko cztery toporki, z których najwcześniejszy datowany jest dopiero na fazę B₂/C₁–C_{1a} (por. NOWAKOWSKI 1994: 389). Wyposażenie obiektu z *Regebmen* nawiązuje jednak wyraźnie do inwentarzy grobów horyzontu 1 kultury bogaczewskiej (por. IWANICKI, JUGA-SZYMAŃSKA 2007). Należy datować je na schyłek fazy B₁ lub na początek fazy B₂ (por. IWANICKI, JUGA-SZYMAŃSKA 2007: 59). Z kolei trzem fibulom typu A.58/59 towarzyszyły zapinki typu A.60 (*Corjeiten*, gr. 2; *Dollkeim*, gr. 9; *Imten*, gr. 15), które na obszarze kultury Dollkeim-Kovrovo występowały w całej fazie B₂, najliczniej jednak w podfazie B_{2a} (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 89–91, tab. 8). Innej zapince typu A.58/59, odkrytej w *Dollkeim*, gr. 33, towarzyszyły dwie bransolety z guzkowatymi zakończeniami (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016b: 83), które w kulturze wielbarskiej i bogaczewskiej datowane są na odcinek B_{1b}–B₂ (NOWAKOWSKI 2013: 150–151), jednak znaleziska sambijskie należy przede wszystkim łączyć z podfazą B_{2a} i jedynie bransoleta z *Eisliethen*, st. II, gr. 3 pochodzi z podfazy B_{1b} (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 125). Analogiczną bransoletę odkryto w omawianym grobie 4 z *Eisliethen* (Ryc. 3:1). Prócz niej, w obiekcie znaleziono bransoletę z kulistymi zakończeniami (Ryc. 3:2). Na terenie kultury wielbarskiej

podobne zabytki występowały na przełomie faz A₃ i B₁ (WOŁĄGIEWICZ 1981: ryc. 1). Wreszcie, z omawianego grobu pochodzą dwie bransolety odmiany Chilińska-Früboes IF (Ryc. 2:4,5). Ozdoby tej formy występowały niemal wyłącznie na obszarze kultury Dollkeim-Kovrovo i niestety większość z nich stanowią znaleziska luźne. W grobach owym bransoletom zwykle towarzyszą zabytki, które należy łączyć z podfazą B_{2b} (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 125; por. CHILIŃSKA 2009: 107–109).

W omawianym grobie z *Eisliethen* znaleziono również zapinkę typu A.72, wariantu Chilińska-Drapella 1 (Ryc. 2:1). Wariant ten obejmuje fibule z szerokim haczykiem przytrzymującym cięciwę i z płytką oporową na sprężynie (CHILIŃSKA-DRAPELLA 2010: przyp. 8; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 123–125). Znaleziska tych fibul koncentrują się w strefie A kultury wielbarskiej, gdzie występowały w podfazie B_{2a} (BLUME 1912: 24; NOWAKOWSKI 1989: 145–146, 148, 156, ryc. 2; 1990: 165; 1996a: 156, mapa 4; CHILIŃSKA 2009: 66, 190–195, mapa 1; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 125, mapa 11). Z obszaru kultury Dollkeim-Kovrovo znane są zaledwie cztery takie zapinki¹⁷ (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: aneks 4). Ich obecność w tym rejonie należy tłumaczyć kontaktami mieszkańców Półwyspu Sambijskiego z ludnością osiadłą nad dolną Wisłą. Chronologia tych egzemplarzy również przypada na podfazę B_{2a} (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 125; por. NOWAKOWSKI 1996a: 49; CHILIŃSKA 2009: 64–70; CHILIŃSKA-DRAPELLA 2010: 8; CIEŚLIŃSKI 2010: 54–55).

Podsumowując, na podstawie towarzyszącego wyposażenia importowaną fibulę wariantu Garbsch 238m z *Eisliethen* należy datować na podfazę B_{2a}, a więc podobnie jak najpóźniejsze analogiczne egzemplarze w prowincjach. Taką chronologię ma także zapinka tego samego wariantu z Sargénai, w obrębie miasta Kowna, gr. 352 (gr. 48 z badań w 1941 roku), która została znaleziona obok fibuli oczkowanej serii pruskiej i masywnej bransolety o kabłąku kolistym w przekroju (PUZINAS 1950: 193, 195, ryc. 4; MICHELBERTAS 2001a: 29, tabl. 2). W tym samym horyzoncie chronologicznym mieszczą się również inne, znane z zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego zapinki typu A.238, należące do wariantu Garbsch r – z pochewką niezdobioną ażurem (por. GARBSCH 1965: 70–71). Zasięg ich

¹³ *Dornschwanzschnalle (Ei.) Runder Bügel, Dm 3,0 cm. Kappe rektangulär, abgebrochen. Aehnlich Gaerte, Urgesch. Abb. 134h (Wosnitzen, Kr. Sensburg)* – por. GAERTE 1929: ryc. 134:h.

¹⁴ *Beil (Ei.) mit gewölbtem Rücken und nach unten gezogener Schneide. Länge ca. 15 cm. Schneidenhöhe ca. 4,5 cm. Sehr ähnlich Gaerte, Urgesch. Abb. 147a (Rominten)* – por. GAERTE 1929: ryc. 147:a.

¹⁵ *Riemensenkel (Br.) Röhrenförmig, längsgeschlitzt. Länge 3,4 cm.*

¹⁶ Wedle H. Jankuhna (DSHI 100 La Baume 9: 250) znalezione w *Dollkeim*, w gr. 3, żelazne sprzączka i rurkowane okucie również mogły pochodzić od sprzączki z kolcem przedłużonym w skuwkę. Badacz nie był tego jednak pewien.

¹⁷ *Eisliethen*, st. II, gr. 4; *Fürstenwalde*, st. I, znal. luźne (2 egz.); dawne *Greibieten*, Kr. *Fischhausen*, st. II (*Steinberg*), nieznanzy kontekst odkrycia.

występowania praktycznie ograniczał się do obszaru osadnictwa grup środkowoliteńskiej i dolnoniemieńskiej, a pojedyncze znaleziska pochodzą także z terytorium kultury kurhanów litewsko-łotewskich (PUZINAS 1950: 191–193; OKULICZ 1976: 205; KACZYŃSKI 1991: 162–165, ryc. 4; MICHELBERTAS 2001a: 29, 32, 47, 49, 53–54, 56; 2001b; NOWAKOWSKI 2006: 23–24, ryc. 3; JUGA-SZYMAŃSKA 2011: 40, przyp. 40). Poza rejonem nadbałtyckim pojedyncze egzemplarze odkryto na Słowacji – w Púchov, okr. *loco* oraz we Wrocławiu (GARBSCH 1965: 71). Zdaniem Jochena Garbscha (1965: 70) fibule te mogły stanowić barbarzyńskie naśladownictwo rzymskich pierwowzorów lub były one produkowane w prowincjach jako wyroby przeznaczone do handlu z ludami bałtyjskimi. Prawdopodobnie zapinki te trafiały na Litwę szlakami handlowymi biegnącymi wzdłuż Niemna, Jury i Dubissy (MICHELBERTAS 2001b: 65) – brak bowiem znalezisk z wybrzeża litewskiego, do którego prowadził tzw. główny szlak bursztynowy (por. WIELOWIEJSKI 1980). Ludność zamieszkująca Półwysp Sambijski raczej nie pośredniczyła w handlu tymi fibulami (por. KACZYŃSKI 1991: 163–164), bowiem z obszaru kultury Dollkeim-Kovrovo brak takich znalezisk. Zapinek tych jak dotąd nie odkryto również na terenie grupy zachodnioliteńskiej, której ludność utrzymywała w fazie B₂ bliskie relacje ze społecznością kultury Dollkeim-Kovrovo (por. NOWAKOWSKI 1996a: 83–85; BANYTÉ-ROWELL 2015). Nie można jednak wykluczyć, że fibule typu A.238 z niezdobioną pochewką zostały uznane przez ludność sambijską za mało zdobne i z tego powodu przekazywano je innym ludom. Natomiast zapinki z ażurową pochewką mogły być dla ludności kultury Dollkeim-Kovrovo bardziej atrakcyjne i dlatego są znajdowane na jej terenie.

Fibula typu A.69–70 lub A.84

Z okolic Królewca pochodzi, znana z lakonicznych wzmianek, fibula, którą O. Almgren opisał jako *1 grosse, zweigliedrig, sonst wie Fig. 69* (ALMGREN 1897: 209), choć szkic zapinki (Ryc. 3:6) skłania do łączenia jej z typem A.84, a nie z typem A.69 (CHILIŃSKA-FRÜBOES: 2016a: 121–122). Klasyfikacja ta nie jest jednak pewna, ponieważ wspomniany rysunek jest schematyczny, a sam zabytek zaginął i ponadto był on uszkodzony – sprężyna i cięciwa zostały odłamane. Nie są też znane wymiary fibuli. Należy brać pod uwagę kilka możliwości jej klasyfikacji typologicznej.

Zapinki typu A.69 mają konstrukcję jednodzielną. Cechuje je dość płaska, romboidalnie rozszerzona główka oraz obecność płytki oporowej na sprężynie. Między kabłąkiem a wąską nóżką znajduje się grzebyk, zaś pochewka nie jest zdobiona ażurem (ALMGREN 1897: 34, 37, tabl. IV:69). Fibule te są pochodzenia prowincjonalnorzymskiego – popularne były zwłaszcza w Noricum i Panonii. Na terenach naddunajskich są one datowane na I–II w. n.e. (ALMGREN 1897: 37, 209–210; PATEK 1942: 93–94; PEŠKAŘ 1972: 78–79; JOBST 1975: 33; por. NOWAKOWSKI 1985: 71). Występowanie zapinek typu A.69 na obszarze zachodniobałtyckiego kręgu kulturowego koncentrowało się na Litwie¹⁸ i jak dotąd brak znalezisk z Półwyspu Sambijskiego i z Mazur. Napływ owych zapinek na obszary nadbałtyckie należy wiązać z pojawieniem się w podfazie B_{2a} na terenie kultur Dollkeim-Kovrovo i bogaczewskiej oraz na Litwie omówionych już fibul norycko-panońskich. Obecność tych zabytków w owym rejonie wynika z kontaktów ludności zamieszkującej południowo-wschodnie wybrzeże Bałtyku z ludnością Noricum i Panonii w podfazie B_{2a}. Zapinki typu A.69 napłynęły na tereny zachodniobałtyckiego kręgu kulturowego zapewne mazursko-nidzickim odgałęzieniem szlaku bursztynowego (por. OKULICZ 1976: 208) lub za pośrednictwem ludności kultury wielbarskiej znad dolnej Wisły¹⁹. Pośrednim śladem południowych oddziaływań na Półwysp Sambijski była także lokalna adaptacja „pasów norycko-panońskich” w fazie B₂ (OKULICZ 1976: 191–198; CHILIŃSKA-DRAPELLA 2010).

Ze względu na charakter źródeł, jednoznaczna klasyfikacja typologiczna fibuli z okolic Królewca nie jest możliwa. Przypomina ona różne formy prowincjonalnorzymskie – oprócz typów A.69 i A.84, m.in. charakterystyczne dla dolnej Panonii zapinki typu Okorąg (por. JOBST 1975: 28, tabl. 1:6). W odróżnieniu od nich, analizowany egzemplarz miał jednak dwudzielną konstrukcję i łukowato, a nie kolankowato wygięty kabłąk. Owa dwudzielną konstrukcją łączy fibulę z okolic Królewca również z typem A.70, charakterystycznym przede wszystkim dla Noricum i Panonii i popularnym także w północnej Italii – datowanym od końca I w. przez II w. (ALMGREN 1897: 37, tabl. IV:70; JOBST 1975: 33; RIHA 1979: 79; por. ETTLINGER 1973: 66). Zapinkę z okolic Królewca należy datować na podfazę B_{2a}, jeśli będziemy ją łączyć z napływem egzemplarzy typu A.69 nad Bałtyk, lub na odcinek B_{2b}–B₂/C₁, w wypadku gdy zaklasyfikujemy ją do typu A.84, który został opisany poniżej.

¹⁸ Paragaudis, Šilalės raj., kh. XXVI, gr. 2; Paškarniai, Akmenės raj., nieznany kontekst odkrycia; Sargėnai, gr. 98 (gr. 225 z badań w 1941 roku); rejon Klajpedy, nieznany kontekst odkrycia (MICHELBERTAS 2001a: 30, 38, 50–51, 54, tabl. 3:2, 6:1, 7, 8:1).

¹⁹ Egzemplarz typu A.69 znaleziono m.in. w Pruszczy Gdańskim, st. 10, pow. gdański, gr. 450 (PIETRZAK 1997: 64–65, tabl. CXXXVII/450:4)

Fibule typu A.84

Zapinki typu A.84 cechuje dwudzielna konstrukcja, delikatnie wygięty kabłąk, rozszerzający się przy główce i płaski od spodniej strony, obecność grzebyka na kabłąku i guzka na końcu nóżki (ALMGREN 1897: 39–42; DĄBROWSKA 1995: 5). Z obszaru kultury Dollkeim-Kovrovo znane są przynajmniej dwie takie fibule. Jedna została znaleziona przypadkowo w *Gaffken*, druga pochodzi z *Groß Ottenhagen*, gr. 26²⁰. Wedle M. Schmiedehelm żelazna zapinka zbliżona do typu A.84 została odkryta także w *Kirpehnen*, st. I (*Galgenberg*) (SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.13.66). Prawdopodobnie była to jednak fibula zbliżona do typu A.72, ale pozbawiona tulei (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 157; 2016b: 148–149; 2016c: tabl. 134:1).

Na nóżce zapinki z *Gaffken* znajduje się para nacinanych zygzaków (Ryc. 3:5). Zdobienie fibul typu A.84 jest bardzo rzadkie. Podobny ornament miał egzemplarz z *Lauriacum* (JOBST 1975: 40–41, tabl. 7:52; DĄBROWSKA 1995: 5, ryc. 1:b, 2:g) oraz inne rzymskie zapinki, w tym należące do typu A.83 (por. JOBST 1975: 41, tabl. 6:38, 41, 7:53). Fibulę z *Groß Ottenhagen* (Ryc. 3:4) wykonano ze stopu miedzi, ale jej oś była żelazna, co miało na celu wzmocnienie konstrukcji zapięcia i być może stanowiło efekt naprawy. Grób zawierał m.in. grot, a także gładki kamień i żelazny przedmiot (ilustracje nie zachowały się), które z dużą ostrożnością można interpretować jako krzesak i krzesiwo. Inwentarz ten sugeruje, że w grobie pochowano mężczyznę.

Zapinki typu A.84 występowały na rozległym terytorium, ale najliczniej w północnej Panonii, a także w dorzeczach Morawy, Wagu i Wisły (DĄBROWSKA 1995: 14–17, ryc. 6). Na terenach kultur przeworskiej i wielbarskiej koncentrowały się w Małopolsce, nad górną Wisłą oraz na Kujawach i przy ujściu Wisły. Najpewniej tzw. głównym szlakiem bursztynowym trafiły one z prowincji rzymskich na Półwysep Sambijski oraz na Mazury (skąd znane są dwie takie fibule²¹), i dalej na północ²². W prowincjach zapinki typu A.84 datowane są na drugą połowę II w., na terenach barbarzyńskich – w kulturze przeworskiej i wielbarskiej – na podfazę B_{2b} i na fazę B₂/C₁ (DĄBROWSKA 1995: 18–19). Taką chronologię należy także przyjąć dla egzemplarzy z obszaru kultury Dollkeim-Kovrovo.

Fibule posrebrzane i fibule zdobione emalią

Kolejna grupa importowanych zapinek, która zostanie omówiona, najpewniej pochodzi z nad Renu, choć nie można całkowicie wykluczyć ich proveniencji nadunajskiej. W *Kirpehnen*, st. I. (*Galgenberg*), gr. I–IV²³ znaleziono wykonaną ze stopu miedzi, posrebrzaną fibulę (Ryc. 4:2) typu Feugère 26c1a (FEUGÈRE 1985: 184), odpowiadającego typowi Ettlinger 36 (ETTLINGER 1973). Zapinki te charakteryzuje zawiąskowa konstrukcja zapięcia oraz masywny, taśmowaty kabłąk, zakończony z obu stron guzkami, niekiedy stylizowanymi na głowy zwierząt. W odróżnieniu od egzemplarza z *Kirpehnen*, fibule te zwykle były zdobione emalią (ETTLINGER 1973: 105–106; por. EXNER 1941: 57, 88–89, tabl. 10:1). Zabytki te występowały przede wszystkim w Nadrenii i na Wyspach Brytyjskich, mniej licznie w Panonii, zaś na innych obszarach znajdowane są jedynie sporadycznie. Zapinki te pojawiły się w czasach panowania Nerona i były w użytku do II–III w. Należy jednak zaznaczyć, że egzemplarze młodsze od okresu panowania Flawiuszów są rzadkie (FEUGÈRE 1985: 364–365).

Chronologię zapinki z *Kirpehnen* należy określić w oparciu o towarzyszące jej wyposażenie. W grobie znaleziono dwa naczynia – popielnicę i przystawkę (STADIE 1909: 366–368). Pierwsze z nich można zaliczyć do grupy pucharków typu Wiekau (Ryc. 4:6), datowanych na fazy B₂ – B₂/C₁–C_{1a} (por. NOWAKOWSKI 1996a: 59; 2007). Przystawka (Ryc. 4:9, 10) odpowiada natomiast naczyniom kultury bogaczewskiej należącym do typu Szymański IDa, które niestety nie stanowią dobrego wyznacznika chronologicznego (por. SZYMAŃSKI 2000: 117–118, tabl. VIII:2).

W popielnicy, obok przepalonych kości i importowanej fibuli, znaleziono elementy stroju – zapinkę typu A.61 (Ryc. 4:3), okucia końca pasa (Ryc. 4:8) i najpewniej pierścionek, a także zestaw narzędzi – strug, krzesiwo, trzy niezidentyfikowane przedmioty (krzesiwa/przekłuwacze lub szydła), dwie oselki oraz dwa kolejne kamienie – prawdopodobnie krzesaki. W naczyniu znajdowały się także grot, nóż, grzebień, przedmiot opisany jako „łyżeczka”, który mógł być okuciem końca pasa zbliżonym do typu

²⁰ Dziękuję Panu dr. Timo Ibsenowi (Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Szlezwik) za udostępnienie swojej niepublikowanej pracy magisterskiej dotyczącej cmentarzyska w *Groß Ottenhagen* (IBSEN 2003).

²¹ Babięta, pow. mrągowski / *Babienten*, Kr. *Sensburg*, st. II, ob. 64 (BITNER-WRÓBLEWSKA 2008: tabl. CXVIII), Gąsior, pow. piski / *Gonschor/Jaskowska-See*, Kr. *Sensburg*, gr. 284 (DĄBROWSKA

1995: 16; por. SCHMIEDEHELM 2011: 54–55, 80–81, tabl. IV: 178; NOWAKOWSKI 2013: 107–108, 147–148, tabl. 204:2).

²² Zastaučiai, Mažeikių raj., kh. I (VALATKA 2004: 283, ryc. 7).

²³ Opis inwentarza grobu z *Kirpehnen* skrócono, ponieważ artykuł dotyczący tego obiektu został niedawno opublikowany (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2015).

M-L 8 lub przyrządem do higieny osobistej oraz aż dwie uzdy łańcuchowe (**Ryc. 5:9–25, 6**).

Zapinki typu A.61 na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo występowały w całej fazie B₂, najliczniej jednak w jej młodszej części (podfaza B_{2b}). Pojedyncze egzemplarze znane są także z fazy B₂/C₁–C_{1a} (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 93–97; por. CHILIŃSKA-DRAPELLA 2010: 10). Grzebień (**Ryc. 4:7**) prawdopodobnie można zaliczyć do typu Thomas D, datowanego na fazę B₂ (THOMAS 1960: 71–75, 143). Uzbrojenie i narzędzia wpisują się w schemat wyposażenia grobów mężczyzn z fazy B₂ (por. OKULICZ 1973: 374; NOWAKOWSKI 1996a: 56). Elementy uprzęży końskiej znajdują swoje analogie na terenie Barbaricum w fazie B₂ i mniej liczne w fazie B₂/C₁–C_{1a} oraz w młodszym okresie wpływów rzymskich (por. LA BAUME 1944: 3–10; JANKUHN 1950: 55, ryc. 2; BARANOWSKI 1973: 408–414; WILBERS-ROST 1994: 32–33, 198–212; NOWAKOWSKI 1996a: 30, 70; KONTNY 2001; 2009: 104–105; KACZANOWSKI, RODZIŃSKA-NOWAK 2009; LAU 2014: 24–66), choć tylko wyjątkowo zdobiono je srebrem.

Przystawka zawierała m.in. – umbo typu J.6 (**Ryc. 4:10, 11**; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016b: 141; por. CHILIŃSKA-FRÜBOES 2015: 106), okucia brzoju tarczy (**Ryc. 4:12, 13**), grot (**Ryc. 5:1**), siekierę tulejową (**Ryc. 5:2**), dłuto (**Ryc. 5:3**), szydło/przekłuwacz lub krzesiwo (**Ryc. 5:8**), strug (**Ryc. 5:7**) i szczypczyki (**Ryc. 5:4**). W naczyniu znajdowały się również sprzączka typu M-L D1 (**Ryc. 4:4**) i okucie końca pasa zbliżone do typu M-L 10 (**Ryc. 4:5**). Umba typu J.6 na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo występowały w całej fazie B₂ (KONTNY 2015: 309; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 91, przyp. 103). Sprzączki typu M-L D1 nie stanowią dobrego wyznacznika chronologicznego, ale w zachodniobałtyjskim kręgu kulturowym były szczególnie popularne w fazie B₂ (MADYDA-LEGUTKO 1987: 25–26, 34). Okucia końca pasa zbliżone do typu M-L 10 na terenie Barbaricum występowały przede wszystkim w fazach C₁–C₂, ale pojawiły się już w fazie B₂ (MADYDA-LEGUTKO 2011: 85–86). Podsumowując, zapinkę typu Feugère 26c1a z *Kirpehn* należy datować na fazę B₂, przy czym jej późniejsze stadium wydaje się nieco bardziej prawdopodobne (por. CHILIŃSKA-FRÜBOES 2015: 106). Jest więc ona młodsza niż większość analogicznych egzemplarzy z prowincji rzymskich (por. NOWAKOWSKI 1996a: 50).

Kolejna zdobiona srebrem zapinka, bardzo zbliżona do znalezionej w *Kirpehn*, pochodzi z *Lehndorf*, ob. E. Z opublikowanego przez W. Gaertego (1929: ryc. 161:d; **Ryc. 7:2a**) rysunku wynika, że cała powierzchnia kabłąka fibuli była zdobiona emalią, wypełniającą trójkątne i „wazowate” pola. Jednak na wszystkich ilustracjach archiwalnych zapinka wygląda zupełnie inaczej – tylko prostokątna metopa na kabłąku jest zdobiona emalią, umieszczoną w trójkątnych polach (**Ryc. 7:2b–d,f**). Trudno wyjaśnić, dlaczego ilustracje się różnią. Wydaje się, że W. Gaerte opublikował rysunek innego zabytku lub, co bardziej prawdopodobne, rycina przedstawia nieudaną rekonstrukcję

zdobienia. Należy bowiem pamiętać, że wydawane przed wojną teksty archeologiczne zawierały ilustracje będące często artystycznym wyobrażeniem, a nie wierną dokumentacją (por. HEYDECK 1909: tabl. 35). Zapinka z *Lehndorf* należy do typu Feugère 26c1b (FEUGÈRE 1985: 184), odpowiadającego wariantowi Riha 5.17.3 (RIHA 1979: 157–158; por. EXNER 1941: 77–78, tabl. 7:5). Obejmuje on fibule o wąskim kabłąku zdobionym emalią, przeważnie zieloną i czerwoną, wypełniającą (najczęściej) prostokątne pola. Zapinki te występowały na rozległym obszarze – od Wielkiej Brytanii po Panonię i Nadrenię. Datowane są od końca I w., ale najpopularniejsze były w pierwszej połowie II w. (RIHA 1979: 157–158; por. EXNER 1941: 77–78; BÖHME 1972: 16, przyp. 77; ETTLINGER 1973: 105–106; FEUGÈRE 1985: 357, 360, 364, 366; ANDRZEJOWSKI 1998b: 14–16).

Kontekst odkrycia fibuli z *Lehndorf* nie jest całkowicie jasny. Prawdopodobnie pochodziła ona z grobu ciałopalnego. W obiekcie odkryto dwa naczynia. Jedno z nich przypomina typowe dla kultury Dollkeim-Kovrovo puchariki typu Wiekau (**Ryc. 9:1** – por. NOWAKOWSKI 1996a: 59), ale masywne taśmowate ucho wydaje się stanowić nawiązanie do wielbarskich dzbanów grupy Wołągiewicz IX, z których większość datowana jest na odcinek B₂–C_{1b} (por. WOŁĄGIEWICZ 1993: 16, 26, tabl. 25–26). Naczynie z *Lehndorf* miało wysokość ok. 18 cm, co odpowiada zarówno wymiarom pucharów sambijskich (11–19 cm – por. NOWAKOWSKI 2007: 261–262), jak i dzbanów wielbarskich (11–20 cm – por. WOŁĄGIEWICZ 1993: 16). Wydaje się, że omawiane naczynie łączy miejscową i obcą stylistykę. Drugie znalezione w grobie naczynie (**Ryc. 9:2**) znajduje wiele analogii na obszarze kultury Dollkeim-Kovrovo (por. CHILIŃSKA-DRAPELLA 2010: tabl. 14:i, 17:p, 22:h).

Z obiektu pochodzi także zapinka typu A.72, wariantu Chilińska-Drapella 2.1, o środkowym grzebyku inkrustowanym żelaznym drutem (**Ryc. 7:3**). Fibule tego wariantu datowane są na całą fazę B₂, sporadycznie były noszone jeszcze w fazie B₂/C₁. Zasięg ich występowania koncentruje się w strefie A kultury wielbarskiej, na Półwyspie Sambijskim i na wybrzeżu litewskim (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 126–134, 137–141, mapa 12, aneks 4; por. NOWAKOWSKI 1989: 145, 148, 156, ryc. 2; 1991: 52, 65, ryc. 3; 1996a: 49–50, 155–156, mapa 4; 2013: 129–130; CHILIŃSKA 2009: 64–70, 190–195, mapa 1; CIEŚLIŃSKI 2010: 55–56). Sambijskie fibule typu A.72 często miały jeden lub dwa grzebyki inkrustowane żelaznym drutem. Niekiedy inkrustowane były także złobienia pokrywające kabłąk i nóżkę (CHILIŃSKA 2009: mapa 2; CHILIŃSKA-DRAPELLA 2010: 8, przyp. 10; SCHMIEDEHELM 2011: 78; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 134–135, mapa 13; CHILIŃSKA-FRÜBOES w druku).

Kolejnym elementem stroju znalezionym w *Lehndorf* była sprzączka typu M-L B1 (**Ryc. 8:1**). Na obszarze Barbaricum tego typu zabytki występowały przede wszystkim w fazie B₁ i w podfazie B_{2a}, ale znane są one również

z podfazy B_{2b} (CIEŚLIŃSKI 2010: 68; por. MADYDA-LEGUTKO 1987: 12). Często odkrywano w tzw. grobach książęcych i zwykle towarzyszy im uzbrojenie (CIEŚLIŃSKI 2010: 68, przyp. 501; por. MADYDA-LEGUTKO 1987: 212), co odpowiada wyposażeniu obiektu z *Lehndorf*. Na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo sprzączki te występowały w fazie B₂²⁴. W oparciu o towarzyszący inwentarz, omawianą zapinkę typu Feugère 26c1b z *Lehndorf* należy datować na fazę B₂.

Z obszaru kultury Dollkeim-Kovrovo pochodzi jeszcze jedno, niepublikowane dotąd, znalezisko, będące najpewniej fragmentem emaliowanej rzymskiej zapinki. W *Wiekau*, gr. XXX odkryto naczynie (popielnicę lub przystawkę) zawierające wyposażenie, które G. Bujack opisał lakonicznie, wymieniając m.in. dwa fragmenty brązowych przedmiotów (*zwei bronzene Fragmente* – BUJACK 1889: 279). Rysunek jednego z nich, wykonany przez F. Jakobsona (Ryc. 9:3) oraz opis zabytków autorstwa H. Jan Kuhna, którego kopia zachowała się w spuściźnie R. Grenza, wskazują, że jeden z owych fragmentów najpewniej był częścią nóżki rzymskiej zapinki. Po jednej stronie prawdopodobnie znajdowała się pochewka, po drugiej – siedem prostokątnych pól wypełnionych emalią – białą lub żółtą i prawdopodobnie czerwoną. Ponadto zachowały się trzy grzebyki. Fibula zaginęła w czasie II wojny światowej, a jej schematyczny rysunek nie umożliwia jednoznacznej interpretacji znaleziska. Być może zapinka należała do typów Exner I.5 lub I.8, charakterystycznych dla Nadrenii (por. EXNER 1941: 74–75, tabl. 6:7,10). Mogła stanowić także typ Riha 5.17.3, odpowiadający typowi Exner I.18 (RIHA 1979: 157–158, tabl. 46:1371–1378; por. EXNER 1941: 77–78, tabl. 7:5), czyli temu samemu, do którego zaklasyfikowano opisaną wyżej zapinkę z *Lehndorf*.

Fibuli z *Wiekau* towarzyszyła zapinka typu A.148 (Ryc. 9:6). Na obszarze Barbaricum zabytki te datowane są na podfazy B_{2a}–B_{2b}, przy czym były one popularniejsze w późniejszym odcinku fazy B₂. Formy o smukłych kabłąkach i nóżkach uważane są za nieco starsze od tych, o kabłąkach szerokich i taśmowatych (MĄCZYŃSKA 2011: 52; por. WOŁĄGIEWICZ 1981: ryc. 1; GODŁOWSKI 1985: 52–53). Na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo zapinki typu A.148 pojawiły się w podfazie B_{2a} (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 188–191, tab. 19). Taka chronologia

jest jednak poświadczona tylko dla jednego egzemplarza o wąskim kabłąku. W podfazie B_{2b} na Półwyspie Sambijskim upowszechniły się fibule typu A.148 o szerokich kabłąkach. Nieliczne spośród nich datować można na fazę B₂/C₁–C_{1a}. Są one nieco późniejsze niż analogiczne zapinki wielbarskie i przeworskie. Egzemplarz z *Wiekau* należy do grupy fibul o szerokim kabłąku, co wskazuje na jego późną chronologię. Z tego samego grobu pochodzi także moneta. Wedle S. Bolina był to sesterc Faustyny Młodszej (BOLIN 1926: 220), natomiast pozostałe źródła wzmiankują o sestercu Faustyny Starszej (GRENZ, *Spuścizna* 44; JAHN, *Spuścizna*; JAKOBSON, *Spuścizna* Wiekau 006; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*: VM 9.21; por. ZAPOLSKA 2012: 102–103). Owa moneta była nadtopiona, zniekształcona, a jej powierzchnie zatarte, stąd najpewniej rozbieżność w jej określeniu. Niestety, zabytek ten zaginął w czasie II wojny światowej, co uniemożliwia zweryfikowanie jego opisu. Wydaje się jednak, że należy zaufać S. Bolinowi, ponieważ w odróżnieniu od pozostałych badaczy opisujących inwentarz grobu, specjalizował się on w badaniu monet²⁵. W *Wiekau* znaleziono również broń i narzędzia – grot (Ryc. 9:4), krzesak lub osetkę oraz nóż (Ryc. 9:5), a także fragment przedmiotu ze stopu miedzi, który najpewniej pochodził od bransolety. Z dużym prawdopodobieństwem można założyć, że w opisywanym grobie pochowano mężczyznę. Chronologię obiektu należy określić na fazę B₂/C₁–C_{1a}. W okresie tym sesterce masowo napływały na tereny kultury Dollkeim-Kovrovo (por. NOWAKOWSKI 1996a: 49–51). Datowanie to jest zgodne z występowaniem najpóźniejszych zapinek typu A.148 na Półwyspie Sambijskim.

Podsumowanie

Analiza importowanych zapinek kabłąkowych rodzi pytanie o drogę napływu tych zabytków na tereny kultury Dollkeim-Kovrovo. Mapa znalezisk fibul omówionych w artykule (Ryc. 10) nie wskazuje na ich koncentrację w konkretnym regionie – jedynie w zachodniej części Półwyspu Sambijskiego można mówić o pewnym nagromadzeniu (trzy znaleziska, pochodzące z różnych faz chronologicznych). U schyłku okresu przedrzymskiego i w fazie B₁

²⁴ Znalezione je w: *Dollkeim*, gr. 7 (TISCHLER, KEMKE 1902: 16, tabl. X:11; MADYDA-LEGUTKO 1987: 180; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016b: 47 – tam dalsza literatura); *Lehndorf*, ob. E (patrz katalog); *Lehndorf*, nieznaną kontekst odkrycia (GAERTE 1929: ryc. 136:f; MADYDA-LEGUTKO 1987: 180).

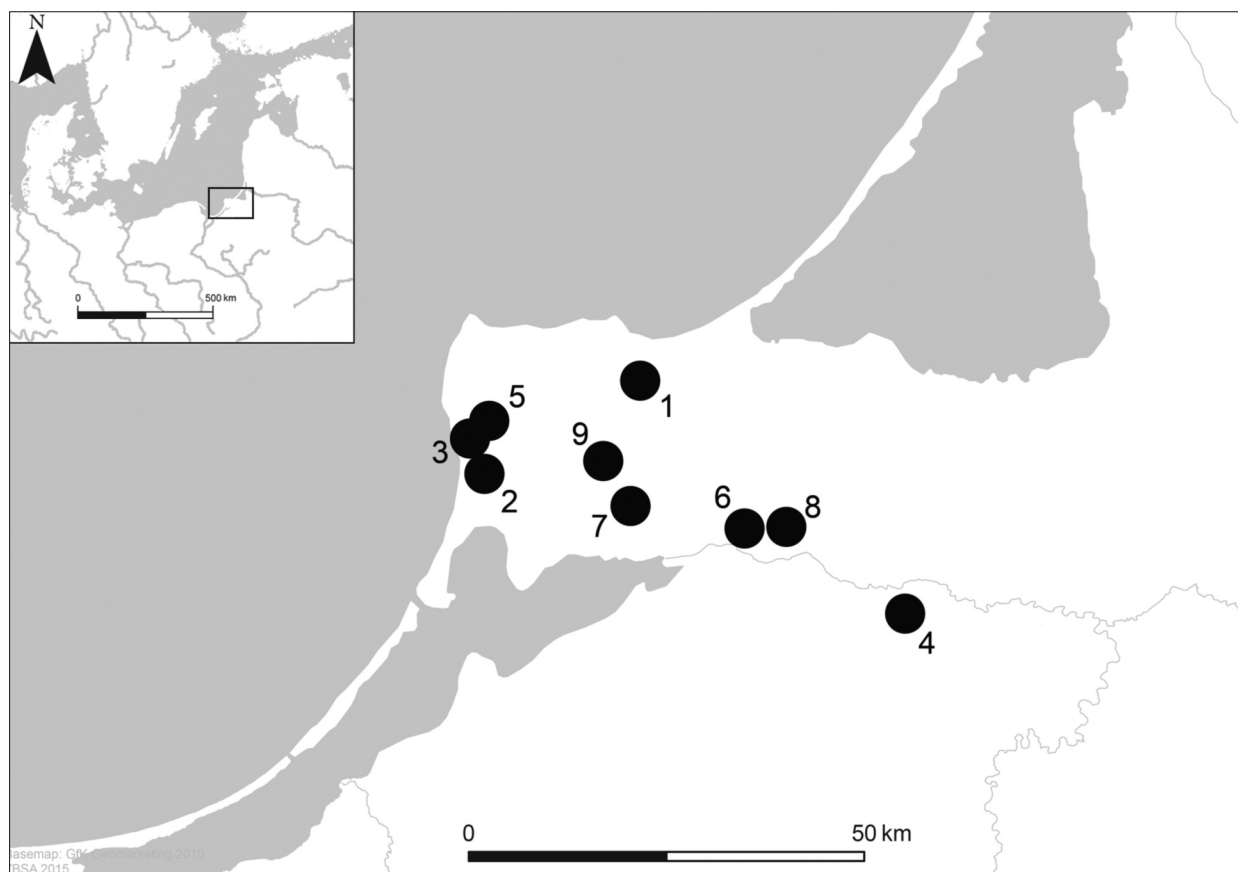
²⁵ W kwestii monety pomogła mi dr Anna Zapolska (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego), za co uprzejmie dziękuję. Jestem jej również wdzięczna za udostępnienie jej nieopublikowanej pracy doktorskiej (ZAPOLSKA 2012).

importy, m.in. zapinki typu Jezerine, omijały Półwysp Sambijski, koncentrując się nad dolną Wisłą, w dorzeczu środkowej Pregoly, przy ujściu Niemna oraz na Mazurach (NOWAKOWSKI 1996b; 2009; JUGA-SZYMAŃSKA 2011: 41, mapa 2). Tzw. główny szlak bursztynowy najpewniej omijał wówczas Półwysp Sambijski, wiodąc z południa, przez północne Mazowsze, Mazury, wzdłuż Węgorapy, przez środkową Pregolę, do ujścia Niemna i na wybrzeże Zalewu Kurońskiego (NOWAKOWSKI 1985: 94–95; 1996b: 224–225; 2009: 107, 114–115; SKVORTSOV 2012: 170, 172). Brak tak datowanych importów na Półwyspie Sambijskim nie powinien jednak dziwić. W omawianym okresie – u schyłku fazy A₃ i na początku fazy B₁ – kultura Dollkeim-Kovrovo dopiero się bowiem formowała (NOWAKOWSKI 1996a: 68, 93–94) i trudno wskazać jakiegokolwiek zabytki o takiej chronologii odkryte na Półwyspie Sambijskim. Z tego okresu znane są jednak materiały znad górnej i środkowej Pregoly, m.in. pojedyncze fibule typów: O wg Kostrzewskiego (1919), Nertomarus i Jezerine (NOWAKOWSKI 1996a: 68, 94, tabl. 88:6,7, 102:7). Dopiero nieco później, w podfazach B_{1b}–B_{1c}, w północnej części Półwyspu Sambijskiego i na Mierzei Kurońskiej pojawiły się fibule typu A.67b/68, choć należą one do znalezisk wyjątkowych (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 119–120, tam dalsza literatura). W tym samym okresie na Półwyspie Sambijskim występowały także pojedyncze zapinki oczkowate serii głównej, bransolety z guzkatymi zakończeniami i ostrogi zbliżone do wariantu Ginalska C1b (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 208, ryc. 35). Dorzecze środkowej Pregoly było jednym z dwóch centrów formowania się kultury Dollkeim-Kovrovo w podfazach B_{1b}–B_{1c} i w podfazie B_{2a} (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 214), dlatego obecność tak datowanych importów w tym rejonie nie powinna dziwić. Obszar ten był powiązany z Mazurami i z północnym Mazowszem. Drugim obszarem krystalizowania się kultury Dollkeim-Kovrovo była północna część Półwyspu Sambijskiego – rejon u nasady Mierzei Kurońskiej. Społeczności zamieszkujące ten obszar utrzymywały kontakty z ludnością wielbarską znad dolnej Wisły (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 214). W podfazie B_{2a} wciąż funkcjonowało, ale stopniowo traciło na znaczeniu, wspominane, mazursko-nidzickie odgałęzienie szlaku bursztynowego (por. OKULICZ 1976: 208). Na Mazury, za pośrednictwem ludności kultury przeworskiej, trafiały wówczas zapinki typu A.236. Podobnie datowane fibule typów A.69, A.236 i A.238, znane z Półwyspu Sambijskiego i z Litwy, mogły napłynąć tą samą drogą lub szlakiem wiodącym wzdłuż dolnej Wisły. Na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo występowały wówczas także m.in. późne formy zapinek oczkowatych serii głównej, fibule 7. serii, V grupy wg Almgrena, egzemplarze typu A.72 – wariantu Chilińska-Drapella 1 i pojedyncze zapinki trąbkowate (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 211, 214–215, ryc. 35). Większość tych zabytków mogła pojawić się na omawianym obszarze w wyniku oddziaływań wielbarskich znad dolnej Wisły, mniejsza ich część – w wyniku oddziaływań bogaczewskich i przeworskich.

W podfazie B_{2b} wzrosło znaczenie ludności kultury Dollkeim-Kovrovo jako pośrednika w handlu bursztynem. Ludność ta utrzymywała wówczas bliskie kontakty ze społecznościami wielbarskimi znad dolnej Wisły. W okresie tym zmalało znaczenie ludności kultury bogaczewskiej, jako pośrednika na szlaku bursztynowym. Na Półwyspie Sambijskim pojawiły się wówczas posrebrzane i emaliowane zapinki kabłąkowe. Mogły one trafić na tereny kultury Dollkeim-Kovrovo z warsztatów nadreńskich – szlakiem morskim lub pochodziły one z prowincji naddunajskich i napłynęły na Półwysp Sambijski tzw. głównym szlakiem bursztynowym, przecinającym obszar dolnej Wisły. W tym samym horyzoncie chronologicznym mieszczą się także zapinki typu A.84. Trafiły one na tereny kultury Dollkeim-Kovrovo zapewne dzięki funkcjonowaniu tzw. głównego szlaku bursztynowego. Podfaza B_{2b} była okresem, w którym kultura Dollkeim-Kovrovo przeżywała swoje *prosperity* i z tego czasu znana jest ogromna ilość materiałów (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 211–212). Niewątpliwie ludność kultury Dollkeim-Kovrovo utrzymywała także bezpośrednie kontakty z mieszkańcami prowincji naddunajskich, czego dowodem jest popularność na Półwyspie Sambijskim (zwłaszcza w podfazie B_{2b}) „pasów sambijskich”, będących naśladownictwem pasów norycko-panońskich (CHILIŃSKA-DRAPELLA 2010 – tam dalsza literatura).

Kolejny horyzont pojawienia się rzymskich importów na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo przypada na fazę B₂/C₁–C_{1a} i jest on wyznaczony przez masowy napływ rzymskich monet, a także przez pojawienie się na Półwyspie Sambijskim i na obszarze pozostałych jednostek zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego naczyń szklanych i metalowych (NOWAKOWSKI 1996a: 70–71; SKVORTSOV 2012: 189). W fazie tej znaczenie zyskał handlowy szlak morski, wiodący z Nadrenii przez cieśniny duńskie. Ludność kultury Dollkeim-Kovrovo utraciła wówczas swą silną pozycję kontrolera ostatniego odcinka szlaku bursztynowego, natomiast wzmocniła się rola społeczności kultury wielbarskiej znad dolnej Wisły (NOWAKOWSKI 1989: 153; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 222). Na Półwysp Sambijski, za pośrednictwem ludności wielbarskiej, trafiały w tym czasie drogie importy pochodzące z rzymskich prowincji, m.in. naczynia szklane i metalowe. Występowały one przede wszystkim w zachodniej części półwyspu (por. NOWAKOWSKI 1996a: 51, 70–71, 98–99; SKVORTSOV 2012: 170–176, 189, ryc. 5) i grupa zamieszkująca ten teren musiała mieć silniejszą pozycję jako pośrednik w handlu bursztynem od pozostałych grup ludności kultury Dollkeim-Kovrovo. Na znaczeniu straciły m.in. grupa kontrolująca Mierzeję Kurońską i grupa znad środkowej Pregoly.

Mimo iż liczba rzymskich importów z terenu kultury Dollkeim-Kovrovo we wczesnym okresie wpływów rzymskich nie jest duża, wydaje się, że zabytki te trafiały tu dzięki funkcjonowaniu szlaków handlowych i udziałowi ludności zamieszkującej Półwysp Sambijski w obrocie bursztynem. O ile jednak we wczesnym okresie wpływów

Ryc. 10. Mapa przedstawiająca miejsca znalezienia fibul wymienionych w katalogu. 1 – *Eisliethen*, 2 – *Gaffken*, 3 – *Greibeten*, 4 – *Groß Ottenhagen*, 5 – *Kirpehnen*, 6 – *Königsberg*, okolica, 7 – *Lehndorf*, 8 – *Rodmanshöfen*, 9 – *Wiekau*.

Fig. 10. Map of the find-spots of the fibulae listed in the catalogue. 1 – *Eisliethen*, 2 – *Gaffken*, 3 – *Greibeten*, 4 – *Groß Ottenhagen*, 5 – *Kirpehnen*, 6 – vicinity of *Königsberg*, 7 – *Lehndorf*, 8 – *Rodmanshöfen*, 9 – *Wiekau*.

rzymskich za bursztyn wymieniano przede wszystkim szklane paciorki (SKVORTSOV 2012: 172), o tyle trudno jednoznacznie stwierdzić, czy fibule były zapłatą za bursztyn, czy np. darami dla miejscowej elity od przedstawicieli ludności

rzymskich prowincji lub innych społeczności barbarzyńskich.

Dr Agata Chilińska-Früboes
agata.chilinska@gmail.com

Zbiory

KOIHM	Kaliningradskij oblastnoj istoriko-hudożestvennyj muzej (Калининградский областной историко-художественный музей), Kaliningrad.
MfV	<i>Museum für Völkerkunde</i> , Berlin.
MVF	Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Berlin.

Źródła archiwalne

SMB-PK/MVF, IXd 1/11, IA PrA	archiwum <i>Museum für Völkerkunde</i> przechowywane w MVF.
SMB-PK/MVF, IXd 8, PM-A	archiwum <i>Prussia-Museum</i> – część dotycząca dawnych Prus Wschodnich – przechowywane w MVF.

SMB-PK/MVF, PM-IXB, PM-F	archiwum <i>Prussia-Museum</i> – zbiór fotografii – przechowywane w MVF.
ALMGREN, <i>Spuścizna</i>	spuścizna naukowa Oscara Almgrena przechowywana w Riksantikvarieämbetet Avdelningen för Arkiv och bibliotek, Sztokholm.
ÅBERG, <i>Spuścizna</i>	spuścizna naukowa Nilsa Åberga przechowywana w Riksantikvarieämbetet Avdelningen för Arkiv och bibliotek, Sztokholm.
GRENZ, <i>Spuścizna</i>	spuścizna naukowa Rudolfa Grenza przechowywana w Museum für Archäologie, Szlezwik.
JAHN, <i>Spuścizna</i>	spuścizna naukowa Martina Jahna przechowywana w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
JAKOBSON, <i>Spuścizna</i>	spuścizna naukowa Feliksa Jakobsona opublikowana w: NOWAKIEWICZ 2011.
JANKUHN, <i>Spuścizna</i>	spuścizna naukowa Herberta Jankuhna przechowywana w Museum für Archäologie, Szlezwik.
SCHMIEDEHELM, <i>Spuścizna</i>	spuścizna naukowa Marty Schmiedehelm w zbiorach naukowych Uniwersytetu w Tallinie (Tallinna Ülikooli Arheoloogiline Teaduskogu, Arhiiv), Tallin.
SCHMIEDEHELM, <i>Spuścizna</i> VM 9.21	spuścizna naukowa <i>Gabinetu Archeologicznego</i> Uniwersytetu w Tartu – część sporządzona przez Martę Schmiedehelm, opisana jako Välismaa Materjalid (Peaasjalikult Preisi Muuseumi Rauaaeg), przechowywana w zbiorach naukowych Uniwersytetu w Tallinie (Tallinna Ülikooli Arheoloogiline Teaduskogu, Arhiiv), Tallin.
CAEG	spuścizna naukowa Carla Engla przechowywana w Georg-August-Universität Göttingen, Getynga.
CAEG [Jankuhn]	spuścizna naukowa Herberta Jankuhna przechowywana wśród archiwaliów Carla Engla w Georg-August-Universität Göttingen, Getynga.
DSHI 100 La Baume 9	spuścizna Herberta Jankuhna włączona do archiwum Wolfganga La Bauma, przechowywana w Johann Gottfried Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, Marburg.
DSHI 100 Engel	spuścizna naukowa Carla Engla przechowywana w Johann Gottfried Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, Marburg.

Literatura

Skróty

- Katalog II, tom 8... *Katalog Abteilung II. Gegenstände aus Stein, Metall u.a. No 2173–11657. Aus den Jahren 1841–1879*, (w:) *Katalog Abteilung II (2173–8123)*, tom 8.
- „Prussia” *Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia zu Königsberg i. Pr., Königsberg/ Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz / Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde*, Königsberg.
- ALMGREN O.
1897 *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Stockholm.
- ANDRZEJOWSKI J.
1998a *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, Monumenta Archaeologica Barbarica V, Kraków.
1998b *Importowane zapinki brązowe z Nadkola, woj. siedleckie, st. 2*, (w:) J. Ilkjær, A. Kokowski (red.), *20 lat archeologii w Małopolsce II*, Lublin, 13–20.
- BANYTÉ-ROWELL R.
2015 *Connections between the Memelkultur Area and the Dollkeim-Kovrovo Culture according to Data from Archaeological Archives*, „Archaeologia Baltica” 21–22, 40–57.

BARANOWSKI T.

- 1973 *Rząd koński z wodzami łańcuchowymi na terenie Europy środkowej w okresie wpływów rzymskich*, „Archeologia Polski” XVIII/2, 391–477.

BEZZENBERGER A.

- 1904 *Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreussens*, Königsberg.

BITNER-WRÓBLEWSKA A.

- 1995 *Pochwała archeologii archiwalnej. O lokalizacji zachodniobałtyjskiego cmentarzyska w Ławkach (b. Lawken) koło Rynu*, (w:) A. Bursche, M. Mielczarek, W. Nowakowski (red.), *Nunc de Svebis dicendum est... Studia archaeologica et historica Georgio Kolendo ab amicis et discipulis dicata. Studia dedykowane profesorowi Jerzemu Kolendo w 60-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowej*, Warszawa, 73–84.
- 2008 (red.), *Archeologiczne księgi inwentarzowe dawnego Prussia Museum // Die archäologischen Inventarbücher aus dem ehemaligen Prussia Museum // Археологические инвентарные книги бывшего музея «Пруссия»*, Aestiorum Hereditas I, Olsztyn.

BLUME E.

- 1912 *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit I*, Mannus-Bibliothek 8, Würzburg.

BOLIN S.

- 1926 *Die Funde römischer Münzen in Ostpreußen*, „Prussia” 26 (1922/23–1925), 203–240.

BÖHME A.

- 1972 *Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel*, „Saalburg Jahrbuch” XXIX, 5–112.

BUJACK G.

- 1883 *Accessionen des Prussia-Museums*, „Prussia” 8 (1881–1882), 125–135.
- 1885 *Das Prussia-Museum im Nordflügel des Königlichen Schlosses zu Königsberg in Pr. Die ausgestellten Altertümer der prähistorischen Zeit von Christi Geburt bis zum Beginn der historischen Zeit bis ca. 1300*, Königsberg.
- 1889 *Accessionen des Prussia-Museums pro 1888*, „Prussia” 14 (1887/87), 260–299.

CHILIŃSKA A.

- 2009 *„Jede Grabung hat noch stets etwas Neues gebracht”. Wczesnorzymskie materiały pochodzące z cmentarzyska kultury Dollkeim-Kovrovo w Corjeiten/Putilovo na Sambii*, Warszawa (maszynopis pracy magisterskiej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego).

CHILIŃSKA-DRAPELLA A.

- 2010 *Próba nowego spojrzenia na „pasy sambijskie”*, „Wiadomości Archeologiczne” LXI (2009–2010), 3–79.

CHILIŃSKA-FRÜBOES A.

- 2015 *Rzymska fibula z d. Kirpehnen*, (w:) B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit, Supplement Series B: Barbaricum 11, Warszawa, 99–113.
- 2016a,b,c *Zapinki z wczesnego okresu wpływów rzymskich (fibule grup II-IV wg klasyfikacji Oscara Almgrena) na obszarze kultury Dollkeim-Kovrovo. Studia nad rolą fibul jako wyznacznika chronologiczno-kulturowo-etnicznego*, tom 1: *Tekst* (2016a), tom 2: *Katalog* (2016b), tom 3: *Tablice* (2016c), Warszawa (maszynopis pracy doktorskiej w archiwum Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego).
- 2017 *Grób F z dawnego Kirpehnen – kolejny dowód powiązań ludności kultury Dollkeim-Kovrovo z kręgiem germańskim*, (w:) J. Andrzejowski i in. (red.), *Orbis Barbarorum. Studia ad archaeologiam Germanorum et Baltiorum temporibus Imperii Romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina VI, Warszawa – Schleswig, 123–139.
- w druku *Local Fashion and When Did It Start? First Copper-Alloy Artifacts Ornamented with Iron Inlays Discovered in the Area of the Dollkeim-Kovrovo Culture*, (w:) A. Cieśliński, B. Kontny (red.), *Interacting Barbarians. Contacts, Exchange and Migrations in the First Millennium AD*, Neue Studien zur Sachsenforschung, Warszawa.

CIEŚLIŃSKI A.

- 2010 *Kulturelle Veränderungen und Besiedlungsabläufe im Gebiet der Wielbark-Kultur an Lyna, Pasłęka und oberer Drwęca*, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Neue Folge 17, Berlin.

- CZARNECKA K.
2007 *Oblin. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Südmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica XIII, Warszawa.
- DĄBROWSKA T.
1995 *Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce*, „Wiadomości Archeologiczne” LIII/1 (1993–1994), 3–34.
1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica III, Kraków.
- EBERT M.
1926 *Truso*, Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, Geisteswissenschaftliche Klasse 3/1, Berlin.
- EGGERS H.J.
1951 *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg.
- ETTLINGER E.
1973 *Die römischen Fibeln in der Schweiz*, Handbuch der Schweiz zur Römer- und Merowingerzeit, Bern.
- EXNER K.
1941 *Die provinzialrömischen Emailfibeln der Rheinlande*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission” 29 (1939), 31–121.
- FEUGÈRE M.
1985 *Les Fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C.*, Revue Archéologique de Narbonnaise 12, Paris.
- GAERTE W.
1929 *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg.
- GARBSCH J.
1965 *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*, Veröffentlichungen der Kommission zur archäologischen Erforschung des spätrömischen Raetien, der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 5, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 11, München.
- GINALSKI J.
1991 *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej*, „Przegląd Archeologiczny” 38, 53–84.
- GODŁOWSKI K.
1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Prace Komisji Archeologicznej 23, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- HEYDECK J.
1909 *Das Gräberfeld von Wiekau, Kr. Fischhausen*, „Prussia” 22 (1900–1904), 217–221.
- HOLLACK E., PEISER F.E.
1904 *Das Gräberfeld von Moythienen*, Königsberg.
- IBSEN T.
2003 *Das kaiserzeitliche und völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Berezovka/Groß Ottenhagen im Kaliningrader Gebiet. Eine archivalische Studie*, Kiel (maszynopis pracy magisterskiej w Christian-Albrechts-Universität Kiel).
- IBSEN T., SKVORZOV K.N.
2005 *Das Gräberfeld von Berezovka/Groß Ottenhagen – Ein wiederentdeckter Bestattungsplatz des 1. Jahrtausends n. Chr. im Kaliningrader Gebiet*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission” 85 (2004), 379–452.
- IWANICKI P., JUGA-SZYMAŃSKA A.
2007 *Horyzont 1. kultury bogaczewskiej w świetle analizy wybranych typów zabytków*, (w:) A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji, Warszawa 26–27 marca 2003*, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa, 41–71.
- JAHN M.
1916 *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr.*, Mannus-Bibliothek 16, Würzburg.

JANKUHN H.

- 1933 *Zur Besiedlung des Samlandes in der älteren römischen Kaiserzeit*, „Prussia” 30/1, 202–226.
- 1950 *Zur räumlichen Gliederung der älteren Kaiserzeit in Ostpreußen*, „Archaeologia Geographica” 1/3, 54–64.

JENTZSCH A.

- 1892 *Bericht über die Verwaltung des Provinzialmuseums im Jahre 1892*, „Schriften der Königlichen Physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg in Pr.” 33 (1892), 61–75.
- 1896 *Bericht über die Verwaltung des Ostpreussischen Provinzialmuseums in den Jahren 1893–1895, nebst Beiträgen zur Geologie und Urgeschichte Ost- und Westpreussens*, „Schriften der Physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg in Pr.” 37 (1896), 49–138.

JOBST W.

- 1975 *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, Forschungen in Lauriacum 10, Linz.

JUGA-SZYMAŃSKA A.

- 2004 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Taltach na Pojezierzu Mazurskim*, Barbaricum 7, 91–147.
- 2011 *Die Fibel aus Lattenwalde. Die Fibeln A.67–68 aus dem westbaltischen Kulturkreis*, „Archaeologia Lituana” 12, 36–47.

KACZANOWSKI P., RODZIŃSKA-NOWAK J.

- 2009 *Podłużne ogniwo uzdy z wódkami łańcuchowymi typu Vimose z osady kultury przeworskiej w Jakuszowicach, stan. 2, pow. Kazimierza Wielka*, (w:) A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), *Baltowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, Seminarium Bałtyjskie II, Warszawa, 757–766.

KACZYŃSKI M.

- 1991 *Z problematyki kontaktów zachodnich Baltów z prowincjami Imperium Romanum*, „Rocznik Białostocki” XVI (1989), 157–199.

KONTNY B.

- 2001 *Uzbrojenie kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich odkryte w 1884 roku w miejscowości Ścinawa-Jezów (Georgendorf)*, „Silesia Antiqua” XLII, 77–95.
- 2009 *Horse and Its Use in the Przeworsk Culture in the Light of Archaeological Evidence*, „Archaeologia Baltica” 11, 92–114.
- 2015 *This Came out of the Swamp. Wolka See Revisited: Some Debatable Problems Concerning Balt Weapons*, (w:) B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur: Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 11, Warszawa, 307–331.

KOSTRZEWSKI J.

- 1919 *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Mannus-Bibliothek 18, Leipzig – Würzburg.

KULAKOV V.I. (КУЛАКОВ В.И.)

- 2014 *Provincial'no-rimskie i germanskie fibuly I v. do. n.é. – IV v. n.é. v materialn'oj kulture naseleniâ Ântarnogo berega* (Провинциально-римские и германские фибулы I в. до. н.э. – IV в. н.э. в материальной культуре населения Янтарного берега), Kaliningrad (Калининград).
- 2015 *Pervye fibuly Èstiev* (Первые фибулы Эстиев), (w:) B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 11, Warszawa, 365–375.

LA BAUME W.

- 1944 *Altpreußisches Zaumzeug aus dem Landesamt für Vorgeschichte in Königsberg (Pr)*, „Alt-Preußen. Vierteljährigsschrift für Vorgeschichte und Volkskunde” 9/1–2, 2–19.

LAU N.

- 2014 *Die Pferdgeschirre. Germanische Zaumzeuge und Sattelgeschirre als Zeugnisse kriegerischer Reiterei im mittel- und nordeuropäischen Barbaricum*, Das Thorsberger Moor 1, Schleswig.

MADYDA-LEGUTKO R.

- 1987 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, B.A.R. International Series 360 (1986), Oxford.
- 1990 *Doppeldornschnallen mit rechteckigem Rahmen im europäischem Barbaricum*, „Germania” 68/2, 551–585.
- 2011 *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*, Kraków.

MACZYŃSKA M.

- 2004 *Bemerkungen über einige Typen der Augenfibeln im Barbaricum*, (w:) H. Friesinger, A. Stuppner (red.), *Zentrum und Peripherie – Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte. Materialien des 13. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum“, 4.–8. Dezember 2000*, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 57, Wien, 211–240.
- 2011 *Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Łubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern)*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission“ 90 (2009), 7–482.

MICHELBERTAS M.

- 2001a *Corpus der Römischen Funde im Europäischen Barbaricum. Litauen*, Vilnius.
- 2001b *Neue Funde der norisch-pannonischen Fibeln in Litauen*, (w:) E. Istvánovits, V. Kulcsár (red.), *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th Centuries A.D., Proceedings of the International Conference Held in 1999 in Aszód-Nyíregyháza*, Aszód-Nyíregyháza, 65–69.

NATUNIEWICZ-SEKUŁA M., OKULICZ-KOZARYN J.

- 2011 *Weklice. A Cemetery of the Wielbark Culture on the Eastern Margin of Vistula Delta (Excavations 1984–2004)*, Monumenta Archaeologica Barbarica XVII, Warszawa.

NOWAKIEWICZ T.

- 2011 (red.), *Archeologiczne dziedzictwo Prus Wschodnich w archiwum Feliksa Jakobsona // Das archäologische Vermächtnis Ostpreußens im Archiv des Felix Jakobson // Austrumprūsijas arheoloģiskais mantojums Feliksa Jakobsona arhīvā*, Aestiorum Hereditas II, Warszawa 2011.

NOWAKOWSKI W.

- 1985 *Rzymskie importy przemysłowe na terytorium zachodniobałtyjskiego kregu kulturowego*, „Archeologia” XXXIV (1983), 63–106.
- 1989 *Kultura wielbarska a zachodniobałtyjski krąg kulturowy*, (w:) J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (Materiały z konferencji)*, t. 2, Lublin, 143–159.
- 1990 *Cmentarzysko kultury wielbarskiej w miejscowości Skowrony, woj. elbląskie*, „Wiadomości Archeologiczne” L/2, 164–165.
- 1991 *Kulturowy krąg zachodniobałtyjski w okresie wpływów rzymskich. Kwestia definicji i podziałów wewnętrznych*, Archeologia Bałtyjska, Olsztyn, 42–66.
- 1992 „...in ista parte, que Sambia vocatur”. *Römische Importe im Samland und Natangen im Licht preußischer Literatur des 18. Jahrhunderts*, „Archeologia” XLIII, 69–78.
- 1994 *Krieger ohne Schwerter – Die Bewaffnung der Aestii in der Römischen Kaiserzeit*, (w:) C. von Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten, Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994*, Veröffentlichung der Vorgeschichtlichen Seminars Marburg 8, Lublin – Marburg, 379–391.
- 1995 *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Barbaricum 4, Warszawa.
- 1996a *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg 10, Marburg – Warszawa.
- 1996b *Wista – Gotlandia – Niemen. Problem różnokierunkowych kontaktów nad Bałtykiem około przelotu er*, (w:) A. Kokowski (red.), *Studia Gothica I*, Lublin, 219–225.
- 1999 „Syrenka” z Krukłanek – zagadkowa fibula z okolic Węgorzewa, *Studia Angerburgica* 4, Węgorzewo, 104–112.
- 2000 *Nowe materiały do badań nad znaleziskami importów rzymskich na dawnych ziemiach pruskich*, (w:) J. Kolendo, W. Nowakowski (red.), *Antiquitates Prussiae. Studia z archeologii dawnych ziem pruskich*, Warszawa, 207–235.
- 2001 *Corpus der Römischen Funde im Europäischen Barbaricum, Polen I. Masuren*, Warszawa.
- 2006 *Eine vergessene Nekropole an der Memel – das kaiserzeitliche Gräberfeld Tilsit-Splitter*, „Archaeologia Litwana” 7, 23–30.
- 2007 *Po obu stronach Pasłęki – puchary grupy VIII na Sambii*, (w:) M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje, Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, 259–271.
- 2009 *W dół Węgorapy – odgałęzienie „szlaku bursztynowego” w początkach okresu wpływów rzymskich*, (w:) J.M. Łapo, J. Janowski (red.), *Studia Węgorapskie I*, Warszawa, 107–124.
- 2013 *Masuren in der Römischen Kaiserzeit. Auswertung der Archivalien aus dem Nachlass von Herbert Jankuhn*, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseeggebiete 12, Neumünster.

OKULICZ J.

1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

1976 *Powiązania pobraża wschodniego Bałtyku i centrum sambijskiego z południem w podokresie wczesnorzymskim*, (w:) K. Godłowski (red.), *Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie środkowej w okresie wpływów rzymskich*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCCCXXII, Prace Archeologiczne 22, Kraków, 181–213.

PATEK E.

1942 *A pannoniai fibulatipusok elterjedése és eredete / Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien*, Dissertationes Pannonicae ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pázmány Nominatae Budapestinensis Provenientes II/19, Budapest.

PEŠKAŘ I.

1972 *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*, Praha.

PIETRZAK M.

1997 *Pruszcz Gdański Fundstelle 10. Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark-Kultur in Ostpommern*, Monumenta Archaeologica Barbarica XVII, Kraków.

PRASSOLOV J.A., SKVORTSOV K.N.

2016 *On the Significance and Research Potential of the Grebieten Burial Ground: a Reconstruction of the Prewar State of Knowledge and the Prospects for Modern Research*, „Archaeologia Baltica” 23, 81–95.

PUZINAS J.

1950 *Die Flügelfibeln in Litauen und ihre Bedeutung für die Handelsgeschichte*, (w:) H. Kirchner (red.), *Ur- und Frühgeschichte als historische Wissenschaft. Festschrift zum 60. Geburtstag von Ernst Wähle*, Heidelberg, 189–199.

RIHA E.

1979 *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Forschungen in Augst 3, Augst.

RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ A.

2010 *Neckrings with Trumpet-Shaped Terminals (mit Trompetenenden) – Some Remarks on Traces of Contacts in the Baltic Basin during the Early Roman Period*, (w:) U. Lund Hansen, A. Bitner-Wróblewska (red.), *Worlds Apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age, Network Denmark-Poland 2005–2008*, Nordiske Fortidsminder C/7, København – Warszawa, 315–336.

SCHMIEDEHELM M.

2011 *Das Gräberfeld am Jaskowska-See in Masuren. Studien zur westmasurischen Kultur der römischen Eisenzeit*, Warszawa.

SKVORTSOV K.N.

2012 *The Formation of a Sambian-Natangian Culture Patrimonial Elite in the Roman Period in the Context of the Amber Trade*, „Archaeologia Baltica” 18, 167–191.

STADIE K.

1909 *Ausgrabungen auf dem Galgenberge bei Kirpehnen, Kr. Fischhausen, im Jahre 1902*, „Prussia” 22 (1900–1904), 365–375.

SZYMAŃSKI P.

2000 *Ceramika z cmentarzysk kultury bogaczewskiej. Próba analizy na podstawie wybranych materiałów*, Barbaricum 6, Warszawa, 109–201.

TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA M.

1985 *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, Römisch-Germanische Forschungen 43, Mainz.

THOMAS S.

1960 *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit*, Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege 8, Leipzig, 54–215.

TISCHLER O., KEMKE H.

1902 *Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der grossen Gräberfelder nach Christi Geburt*, Königsberg.

TWARDO S.

- 2003 *Zapinki oczkowe serie pruskiej z terenu północnego Mazowsza*, „Studia i Materiały Archeologiczne” 11, 165–247.

VALATKA V.

- 2004 *Žemaičių žemės tyrinėjimai, I: Archeologija*, Vilnius.

WIELOWIEJSKI J.

- 1980 *Główny szlak bursztynowy w czasach Cesarstwa Rzymskiego*, Wrocław.

WILBERS-ROST S.

- 1994 *Pferdegeschirr der römischen Kaiserzeit in der Germania libera. Zur Entstehung, Entwicklung und Ausbreitung des „Zaumzeugs mit Zügelketten“*, Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover 44, Oldenburg.

WOŁĄGIEWICZ R.

- 1970 *Der Zufluß römischer Importe in das Gebiet nördlich der mittleren Donau in der älteren Kaiserzeit*, „Zeitschrift für Archäologie” 4, 222–249.
- 1981 *Kultura wielbarska – problemy interpretacji etnicznej*, (w:) T. Malinowski (red.), *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk, 79–106.
- 1993 *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.

ZAPOLSKA A.

- 2012 *Znaleziska monet rzymskich z kręgu zachodniobałtyjskiego*, tom II, Warszawa (maszynopis pracy doktorskiej w archiwum Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego).

AGATA CHILIŃSKA-FRÜBOES

PRE-WAR FINDS OF IMPORTED ROMAN BOW BROOCHES DATED TO THE EARLY ROMAN PERIOD FOUND AT THE AREA OF THE DOLLKEIM-KOVROVO CULTURE

The Dollkeim-Kovrovo Culture emerged in late phase B₁ and subphase B_{2a} (NOWAKOWSKI 1996a). It spread on the Samland Peninsula, in the basin of the Pregolya River and in the region between the Łyna River and the lower reaches of the Pasłęka River. In late phase B₂ this culture had its period of peak prosperity, which is known thanks to the numerous burial finds (cf. JANKUHN 1933: 220–225; OKULICZ 1973: 372–375; 1976: 188–198; WILBERS-ROST 1994: 198–212; NOWAKOWSKI 1996a: 48–50, 55–56; CHILIŃSKA-DRAPELLA 2010; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a; 2016b; 2016c; 2017). The fact that the Dollkeim-Kovrovo Culture grew rich is traditionally explained by its participation in the amber trade with the Romans (cf. OKULICZ 1976; NOWAKOWSKI 1996a: 77–80). However, a few Roman imports known from the Samland Peninsula possibly contradict this conclusion. These finds have already been published and discussed more than once (cf. OKULICZ 1976: 191–192; NOWAKOWSKI 1985; 1992;

1996a: 65–72; 2000; SKVORTSOV 2012: 189–191; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2015; KULAKOV 2015). In recent years a lot of previously uninvestigated archive records became accessible. They have shed new light on so far unknown Roman imports from the area of the Dollkeim-Kovrovo Culture as well as the above-mentioned published imports. The present article concentrates only on the bow brooches.

The Noric-Pannonian brooches are the earliest Roman imports known from the Samland Peninsula. In *Greibieten*, a type A.236 fibula was discovered (see the catalogue; **Fig. 4:1**). Similar finds come also from the territory of the Bogaczewo Culture (BITNER-WRÓBLEWSKA 1995: 74–75, fig. 5:1; NOWAKOWSKI 2013: 63, 147, pl. 98:1). They are dated to the 1st c. AD.

From the area of the Dollkeim-Kovrovo Culture, two brooches of type A.238 are also known. O. Almgren (1897: 211) mentioned such a fibula, which had been

found in *Rödmanshofen* (see the catalogue). It had been held by the *Museum für Völkerkunde* in Berlin before the World War II, but was unfortunately lost during that war. Due to the lack of further information, this brooch can be dated broadly to the 1st–2nd c. AD (cf. GARBSCH 1965: 49).

In *Eisliethen*, a fibula of the Garbsch 238m variant was discovered (GARBSCH 1965: 227 – see the catalogue; **Fig. 1**). Such finds were popular in the south-western *Pannonia*, *Poetovio*, and *Iuvavum*. They are dated to the 1st c. AD – from the reign of Claudius to the reign of Titus (GARBSCH 1965: 63). Thanks to the burial inventory, including *inter alia* a type A.57 brooch (**Fig. 2:3**) and another one of the type A.72, variant 1 according to Chylińska-Drapella (**Fig. 2:1**), the Roman fibula from *Eisliethen* can be dated to subphase B_{2a} (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 88, 123–125, with further literature).

The same dating should be associated with a brooch of the Garbsch 238m variant discovered in Sargėnai, Kaunas city, burial 352 (or burial 48 from the excavations carried out in 1941 – PUZINAS 1950: 193, 195, fig. 4; MICHELBERTAS 2001a: 29, pl. 2). In the same period, other Noric-Pannonian brooches appeared within the areas of the Central Lithuanian Group, the Lower Neman Group, and the Lithuanian-Latvian Barrow Culture. They had catch plates which were not open-worked – the Garbsch 238r variant (cf. GARBSCH 1965: 70–71). With two exceptions, they are known only from Lithuania (PUZINAS 1950: 191–193; OKULICZ 1976: 205; KACZYŃSKI 1991: 162–165, fig. 4; MICHELBERTAS 2001a: 29, 32, 47, 49, 53–54, 56; 2001b; NOWAKOWSKI 2006: 23–24, fig. 3; JUGA-SZYMAŃSKA 2011: 40, note 40). Probably they were transported to Lithuania along trade routes, via the Neman River and the rivers Jura and Dubysa (MICHELBERTAS 2001b: 65). It is not sure whether the Dollkeim-Kovrovo Culture took part in that exchange or not. Maybe it passed fibulae with not open-worked catch plates to Lithuania and kept more impressive ornamented brooches.

Near *Königsberg*, another Roman fibula was discovered (see the catalogue). O. Almgren classified it as type A.69 (ALMGREN 1897: 209; ALMGREN, *Spuścizna*). However, in a sketch he made that brooch look similar to type A.84 (**Fig. 3:6**). Due to the lack of further information, it is necessary to discuss both possibilities.

In the West Balt Cultural Circle, type A.69 fibulae appeared mainly in Lithuania (MICHELBERTAS 2001a: 30, 38, 50–51, 54, pls. 3:2, 6:1, 7, 8:1). Up until now, no such finds have been known from the Samland Peninsula and the Masuria. Their appearance in Lithuania should be associated with the influx of Noric-Pannonian brooches to the Baltic coast in subphase B_{2a}.

From the area of the Dollkeim-Kovrovo Culture at least two fibulae of type A.84 are known. One was discovered in *Gaffken* and the other in *Groß Ottenhagen* (see the catalogue; **Fig. 3:4,5**). Type A.84 brooches appeared throughout a large territory, but most numerous finds come from the northern Pannonia and the river basins of

Morava, Váh, and Vistula (DĄBROWSKA 1995: 14–17, fig. 6). They were transported to the Samland Peninsula probably along the so-called ‘main amber route’ (cf. WIELOWIEJSKI 1980). In Roman provinces, these brooches are dated to the second half of the 2nd c. and within the territories of the Wielbark and Przeworsk Cultures to the subphases B_{2b} and B₂/C₁ (cf. DĄBROWSKA 1995: 18–19). Finds from the area of the Dollkeim-Kovrovo Culture share the same chronology.

The next group of Roman brooches discovered on the Samland Peninsula probably came from the Rhineland. In *Kirpehnen*, site I (*Galgenberg*), burial I–IV, a fibula of the Feugère 26c1a or Ettlinger 36 type was found (FEUGÈRE 1985: 184; ETTLINGER 1973: fig. 4:2). Such finds were typical for the Rhineland and the British Isles, but some are also known from Pannonia. They are dated to between the reign of Nero and the 2nd–3rd c. However, brooches younger than the reign of the Flavian dynasty are rare (FEUGÈRE 1985: 364–365). Thanks to the burial inventory (**Figs. 4:3–13, 5, 6**) the fibula from *Kirpehnen* can be dated to late phase B₂ (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2015, with further literature).

A similar fibula was discovered in *Lehndorf*, burial E (see the catalogue; **Fig. 7:2**). That brooch belongs to the Feugère 26c1b or Riha 5.17.3 type (FEUGÈRE 1985: 184; 1979: 157–158; cf. EXNER 1941: 77–78, pl. 7:5). Such fibulae appeared throughout the British Isles, in Pannonia, and in the Rhineland. They are dated to after the end of the 1st c. AD, but were most popular in the first half of the 2nd c. (RIHA 1979: 157–158; cf. EXNER 1941: 77–78; BÖHME 1972: 16, note 77; ETTLINGER 1973: 105–106; FEUGÈRE 1985: 357, 360, 364, 366; ANDRZEJOWSKI 1998b: 14–16). On the basis of the burial inventory, the brooch from *Lehndorf* should be dated to phase B₂ (cf. CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 138, with further literature).

In *Wiekau*, burial XXX, a fragment of a copper-alloy object was discovered which probably was a part of a Roman enameled fibula (see the catalogue; **Fig. 9:3**). Unfortunately, this find was lost during the World War II. It may have been a part of the type Exner I.5 fibula (EXNER 1941: 74–75, pl. 6:7,10) or a brooch of the Exner I.18 or Riha 5.17.3 type (RIHA 1979: 157–158, pl. 46:1371–1378; cf. EXNER 1941: 77–78, pl. 7:5). Thanks to a type A.148 fibula (**Fig. 9:6**) and a Roman coin, the enameled brooch from *Wiekau* can be dated to late phase B₂ or phase B₂/C₁–C_{1a} (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 189, with further literature).

It is an interesting question to ask how the brooches described above ended up in the territory of the Dollkeim-Kovrovo Culture. There are no finds known from the Samland Peninsula dated to the end of the Pre-Roman Period and to phase B₁. However, they appeared throughout the lower Vistula River region, in the river basin of the Pregolya, in the Masuria, and in the Neman River delta. During that period, the so-called ‘main

amber route' probably led from the south, across northern Masovia, Masuria, along the Angrapa River, the middle reaches of the Pregolya River, to the lower Neman River and the Curonian Lagoon (NOWAKOWSKI 1996b; 2009; JUGA-SZYMAŃSKA 2011: 41, map 2).

In phase B_{2a}, the route leading via northern Masovia and the Masurian Lakeland still existed, but it was not so important any more (cf. OKULICZ 1976: 208). At the time, brooches of type A.236 appeared in Masuria, which were transported through the territory of the Przeworsk Culture. Fibulae of the types A.69, A.236, and A.238 found on the Samland Peninsula and in Lithuania may have been brought along the same route or through the lower Vistula River region. The Dollkeim-Kovrovo Culture played an important role in the amber trade in late

phase B₂, whereas the role of the Bogaczewo Culture was not so valid any more. In that time period, imported bow brooches enameled and incrustated with silver started to appear on the Samland Peninsula. They may have come from the Rhineland and reached the Samland Peninsula along the sea routes. Alternatively, they came to the Samland Peninsula from Pannonia through the lower Vistula River region or Masuria. In the same time period brooches of type A.84 appeared within the area of the Dollkeim-Kovrovo Culture. The next horizon of influx of Roman imports on the Samland Peninsula is dated to sub-phase B₂/C₁–C_{1a}, when Roman coins and vessels from glass and metal started to appear within the area of the Dollkeim-Kovrovo Culture (cf. NOWAKOWSKI 1996a: 70–71).